

אות לטובה

פרקי מחקר מוגשים לפרופסור טובה רוזן

מכאן, כתב־עת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית

איל פריזנטי, מחקרים בתרבות יהודי ספרד

עורכים: עלי יסיר, חביבה ישי, אוריה כפיר

מכאן, כרך י"א, איל פריזנטי, כרך ו'

יוני 2012, סיון תשע"ב

דביר

מכון הקלרים והמחלקה לספרות עברית,
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב

מרכז משה דוד גאון
לתרבות הלאדינו

עורכים: עלי יסיף, חביבה ישי, אוריה כפיר

מרכזת המערכת: מירי פלד

עריכה לשונית: לילך צ'לנוב (עברית), אוֹן מוקד (אנגלית)

סדר ועימוד: יוסי לוקסנבורג

על העטיפה: Giovanni dal Ponte, *Septem artes liberales* (פירנצה, המאה החמש־עשרה)

שבע האמנויות – אריתמטיקה, גיאומטריה, מוזיקה, אסטרונומיה, לוגיקה, רטוריקה ודקדוק – מיוצגות על ידי שבע דמויות נשים אלגוריות.

הכנה לדפוס: חלפי פתרונות דפוס מתקדמים בע"מ

מסת"ב: 6-370-552-965-978

כל הזכויות שמורות © תשע"ב 2012 מכון הקשרים לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית ומרכז מ"ד גאון לתרבות הלאדינו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע וכנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור בע"מ, אור יהודה

נדפס בישראל

www.kinbooks.co.il

עלי יסיד

תיאורים מיזוגניים של נשים בתרבות היהודית של ימי הביניים ידועים ומוכרים לנו מימים ימימה. ספר היסוד של טובה רוזן¹ בוחן סוגיה זו משלל היבטים – ספרותיים, פסיכולוגיים ותרבותיים, ומשאר רק מעט להתגדר בו. עם זאת, המחקרים הראשוניים של מוריץ שטיינשניידר ואדולף נויבאוואר,² החיבורים הרבים הנוספים המנויים בספרה של טובה רוזן וגם ספרו האחרון של אברהם גרוסמן,³ מתמקדים ביצירות של הוגים דתיים ומשוררים, פוסקי הלכה ופרשנים, מורי מוסר ומקובלים, כמו אבן זבארה ואלחריזי, רש”י, הרמב”ם, ר’ יהודה החסיד או רבי משה די ליאון, שיצרו יצירות כתובות, ומהם אנו יודעים על יחסן של השירה העברית, ההלכה, תורת המוסר והמיסטיקה היהודית לנשים בחברה היהודית ובתרבות היהודית. אולם מכל הדיונים עד היום נעדרה נקודת המבט החברתית הרחבה. כלומר, במקום לשאול מה היה יחסו של הוגה או משורר יהודי זה או אחר אל הנשים שסביבו, יש לשאול כיצד ראו שכבות העם הרחבות – ובהן, כמובן, גם הנשים – את מקומה של האישה? האם הם קיבלו את השקפתה של “העילית הכותבת” והמנהיגה על הנשים, או דחו אותה ונקטו עמדות אחרות?⁴

כתב יד ירושלים (בית הספרים 8³182) הועתק באשכנז בראשית המאה השש־עשרה,

- 1 טובה רוזן, ציד הצבייה: קריאה מיגדרית בספרות העברית מימי הביניים, תל אביב, תשס”ו.
- 2 Moritz Steinschneider, “Die jüdischen Frauen und die jüdische Literatur”, *Hebräische Bibliographie* 19 (1879), pp. 9–11, 33–35, 81–83; Adolph Neubauer, “Zur Frauenliteratur”, *Israelitische Letterbode* 10 (1884), pp. 49–83.
- 3 אברהם גרוסמן, והוא ימשול בך? האישה במשנתם של חכמי ישראל בימי הביניים, ירושלים תשע”א.
- 4 הדבר משונה לאור הפרסומים העשירים בתחום זה בחקר המגדר בספרות העממית בתרבות המערבית. ראו לדוגמה את סקירת המחקר הענף מאז ראשית המהפך הפמיניסטי בשנות השישים של המאה העשרים, אצל Kay F. Stone, “Feminist Approaches to the Interpretation of Fairy Tales”, Ruth B. Bottigheimer (ed.), *Fairy Tales and Society: Illusion, Allusion and Paradigm*, Philadelphia 1986, pp. 229–236; Susan T. Hollis, Linda Pershing and M. J. Young (eds.), *Feminst Theory and the Study of Folklore*, Urbana 1993.

ורוכזו בו חומרים מגוונים, כמו אלפא ביתא דבן סירא, סיפורי אלכסנדר מוקדון, אוספי פתגמים וחדידים, שירה היתולית, מדרשים קטנים על גן עדן וגיהנום, טקסטים ביידיש ועוד. אולם במרכז כתב היד עומד קובץ בן תשעים ותשעה סיפורים, שהציג בפעם הראשונה נחמיה בריל עוד בשנת 1889.⁵ עניינם של החוקרים בקובץ סיפורים זה התרכז בעיקר באגדות השבח על רבי שמואל החסיד ועל רבי יהודה החסיד, מייסדי חסידות אשכנז. ואולם, חלקו הגדול והעיקרי של קובץ הסיפורים אינו מוקדש לאגדות שבח, אלא לאוסף אקלקטי ומרתק של סיפורים עממיים, שנאסף, ככל הנראה, מכמה תקופות וממקורות מגוונים. אין לקובץ הסיפורים נושא מרכזי, לא ניכרת בו יד עורך שערכה את הסיפורים בסדר כלשהו, וצ"ט הסיפורים באים בזה אחר זה ללא היגיון ספרותי או תמטי. בעריכתו האקלקטית דומה קובץ סיפורים הזה לאוספי סיפורים שנאספו כבר במאה השלוש-עשרה, כמו ספר המעשים וקובץ הסיפורים המצוי בכתב יד פרמה.⁶ נראה מכאן, שמטרתו של עורך הקובץ הייתה לרכז את כל הסיפורים שנמצאו תחת ידיו, והוא ראה בכל אחד מהם יחידה סיפורית עצמאית שאינה קשורה לאלה שלפניה או לאלה שאחריה (אם כי יש גם כמה דוגמאות למגוון קשרים בין סיפורים עוקבים – כמו עיסוקם באותה דמות, לדוגמה רבי שמואל החסיד ורבי יהודה החסיד). במרכזם של שלושה-עשר מצ"ט הסיפורים עומדות נשים. כיוון שכל הסיפורים הללו, ללא יוצא מן הכלל, הם סיפורים אנונימיים, וכמעט לכולם יש מקבילות קדומות או בנות הזמן, הם מקיימים את תנאי היסוד בספרות העממית, תנאי "הקיום המרובה";⁷ יש לראות בהם סיפורים המשקפים את תפיסת העולם העממית – לא של הגוה ומשורר זה או אחר – על יחסי גברים-נשים בימי הביניים.

יש לציין, עם זאת, שברבים מצ"ט סיפורי הקובץ מופיעות דמויות של נשים, אך הן רק נזכרות בהם ומשמשות דמויות משנה או תפאורה לעלילה. מקבץ שלושה-עשר הסיפורים המובא להלן הוא אחר: בסיפורים האלה אישה היא הדמות הפועלת העיקרית בסיפור וברור שהסיפור "הוא עליה" – כלומר, הוא משקף עמדה כלפי הנשים וכלפי מה שהן צריכות להיות. מבחינה זו הסיפורים הללו משקפים באופן סמוי ומורכב את יחסה של החברה היהודית של ימי הביניים, במשמעותו הרחבה של מושג זה, לנשים.

5 Nehemiah Brüll, "Beiträge zur jüdischen Sagen- und Spruchkunde im Mittelalter", *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur* 9 (1889), pp. 1-85. עוד על אוסף הסיפורים בכתב יד ירושלים ראו במאמרי, "הקדוש וההגמון: סיפורי גולה מאשכנז בכתב יד ירושלים", ציון עו (תשע"א), עמ' 305-341. ובו גם ראיות להערכתי שעיקר סיפורי הקובץ, גם אלה המובאים בקובץ סיפורי הנשים שלהלן, שייכים לתקופה שסביב שנת 1300, ולא לראשית המאה השש-עשרה, זמן העתקתו של כתב היד שבידינו.

6 עלי יסיף, "ספר המעשים: לאופיו, מקורותיו והשפעתו של קובץ סיפורים מזמנם של בעלי התוספות", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 409-429; רלה קושלבסקי, סיגופים ופיתויים: הסיפור העברי באשכנז על פי כתב יד פרמא 2295, ירושלים תש"ע.

7 כלומר, הימצאו של הסיפור בריבוי נוסחאות, בכמה תקופות ובכמה חברות מורה על כך שהוא התקבל כנכס תרבותי שלהן, ומבחינה זו הוא "עממי". ראו בספרי, סיפור העם העברי, תולדותיו, סוגיו ומשמעותו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 3-10, והספרות הנוספת הנזכרת שם בהערות.

מקבץ סיפורי הנשים שבכתב יד ירושלים הוא תוספת רבת חשיבות לחומרים שנאספו עד עתה ופורשו במחקר, על דימוין של נשים ועל מקומן בספרות העברית של ימי הביניים, ואני מבקש להקדיש אותו לטובה רוזן – החברה והחוקרת.

הנובלה העממית, או: מה התרחש לאחר "והם חיו באושר ובעושר"?

אחת התופעות הבולטות במקבץ הסיפורים שלפנינו היא שבכולם גיבורות הסיפורים הנשים נשואות, הפועלות בעלילת הסיפור בתוך מערכת הנישואין או מטעמה. אפילו בסיפור שסיפר שלמה המלך לשלושת הסוחרים שבאו לפניו כדי שיזהה מי מהם גנב את רכוש חבריו.⁸ בסיפור על צעיר וצעירה שנדרו שלא להינשא לאחרים אלא לאחר שייתנו רשות זו לזה לעשות כן, ניכרת אותה התופעה; לאחר שהצעירה נתארסה לבחור אחר, היא באה לבקש את רשותו של אותו צעיר כפי שהתחייבו זו לזה; ואף שאין היא עדיין בגדר אישה נשואה, היא פועלת ככזאת בשליחות ארוסה לאחר שהחליטו כבר על נישואיהם.

לפני שנים עמדתי על ההבחנה הז'אנרית בין המעשייה לנובלה, הנוגעת לעניין זה ממש:⁹ המעשייה (märchen, fairy tale) עוסקת במסלול אל הנישואין, בחתירתם של הגיבורים הצעירים להשיג את ידם של הנערה־הנסיכה או הנסיך ואת היתרונות החומריים הנלווים אליה – עושר ומלכות, אך מעולם היא אינה שואלת כיצד נראו חיי הזוג או המשפחה שהקימו לאחר הנישואין "המאושרים".¹⁰ לעומת זאת, סוגת הנובלה (novelle) מספרת על מה שקרה לאחר מכן. היא מציגה את המתרחש בין בני הזוג לאחר הנישואין, בדרך כלל, את המתח סביב השליטה וההכרה, הזהות והמעמד. לדוגמה, בקובץ הסיפורים הקדום, ספר המעשים מובאות שתי מעשיות קלסיות שנדונו לא מעט במחקר: "ר' יוחנן והעקרב" ו"מעשה בשני חתנים".¹¹ בשניהם עוברים החתנים המיועדים מסעות רבי הרפתקאות כדי להשיג את ידה של המלכה או של בת גדולי העיר, ולאחר "הסיום המאושר" מסתיימת עלילת הסיפור שכן המטרה הושגה, ומה שמתרחש לאחר מכן בין בני הזוג אינו חשוב או מעניין עוד. לא כך הדבר כמעט בכל סיפורי מקבץ סיפורי הנשים שבכתב יד ירושלים. לא רק ששתי המעשיות הנזכרות אינן מועתקות בו (לעומת כמה וכמה סיפורים מספר המעשים שהועתקו לכאן ומצביעים על זיקה ברורה בין שני הקבצים), אלא, שלא מועתקת לקובץ הסיפורים בכתב יד ירושלים אפילו מעשייה מובהקת אחת.

8 סיפור 2 בנספח להלן.

9 יסיף, סיפור העם העברי, הערה 7 לעיל, עמ' 371–380.

10 במחקר הפמיניסטי של המעשייה המעבר מוגדר כ"women's transition from an asexual world to the world of sexuality". ראו לדוגמה אצל Cristina Bacchilega, "An Introduction to the 'Innocent Persecuted Heroine' Fairy Tale", *Western Folklore* 52 (1993), p. 9. ברור שהנשים הנשואות בסיפורי הקובץ שלהלן כבר נמצאות מעבר לשלב מעבר זה.

11 על המעשיות האלה ראו יסיף, "ספר המעשים", הערה 6 לעיל; שרה צפתמן, בין אשכנז לספרד: לתולדות הסיפור היהודי בימי־הביניים, ירושלים תשנ"ג; ענת שפירא, "מגמות ההרחבה בסיפור העברי של ימי הביניים", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ד, עמ' 300–325; Vered Tohar, "The Story of 'Johanan and the Scorpion': a Thirteen Century Hebrew Romance", *Fabula* 50 (2009), pp. 54–66.

דומה שאין מתאים לברורה של הטענה בדבר ההבחנה בין מעשייה לנובלה מן הסיפור על מר עוקבא או עקיבא העשיר ואשת האיש,¹² כיוון שהוא מעמיד זה מול זה את שני המסלולים הנרטיביים; את המעבר בין המצב "המעשייתי" למצב ה"נובליסטי" שהאישה גיבורת הסיפור נתונה בהם. עקיבא, עשיר גדול ויפה תואר, ביקש מאב אחד את יד בתו, אך זה סירב והשיא את בתו לתלמיד חכם. העשיר נפל למשכב וכמעט מת מרוב אהבתו־תשוקתו אליה, אך היא סירבה לראותו עוד. בעלה, התלמיד החכם, שהיה כנראה חדל אישים בחיי היום־יום, הושלך לבית הסוהר בגין חובותיו, ותבע ממנה ללכת אל העשיר כדי שייתן בידה את סכום הכסף הדרוש לפדותו מבית האסורים, אף שהיה ברור לו במה יהא עליה לשלם על כך. למרות תחינותיה שלא ישתמש בה כבזונה, הכריח אותה בעלה לעשות את רצונו. האישה התייצבה בבית העשיר אוהבה, והצליחה לשכנעו באמצעות דברים כנים ומלומדים שלא לחטוא באשת איש, ואכן הוא נתן בידה את הכסף לפדיון בעלה בלא שנגע בה.

סיפור זה נפוץ במקורות העבריים של ימי הביניים והוא מסופר בהם בכמה נוסחים שנחקרו ותוארו כבר.¹³ הנוסח הקרוב ביותר לכתב יד ירושלים הוא הנוסח שבקובץ הסיפורים שבכתב יד פרמה מאשכנז של המאה השלוש־עשרה. הקרבה בין הנוסחים רבה עד כדי זהות בביטויים ייחודיים, ולכן קשה להאמין שהם מופיעים בשניהם באורח מקרי. רלה קושלבסקי מצביעה על הקרבה בין פתיחת הסיפור הזה לבין סיפור הביניימי "מעשה בשני חתנים" שנזכר כבר לעיל כמעשייה קלאסית – כלומר חלקו הראשון של סיפור מר עוקבא מתאר מצב "מעשייתי" מובהק.¹⁴ קושלבסקי מראה שבנוסחים אחרים של הסיפור יש הרחבה של אפיזודת הפתיחה, ובה מוצגת תחרות בין העשיר עקיבא לבין התלמיד החכם, ולפי האתוס היהודי המקובל, בחר האב בתלמיד החכם, בדיוק כמו בסיפור "מעשה בשני חתנים". ואולם – וכאן מונח עיקר ההבדל בין נוסח הסיפור בכתב יד פרמה לבין נוסח כתב יד ירושלים שבו אנו דנים – בכתב יד פרמה אין הסיפור מסתיים בפדיונו של הבעל מבית האסורים אלא ממשיך לספר שעקיבא העשיר חזר בתשובה, הצטרף ליישיבה, היה לתלמיד חכם גדול – מעין קדוש יהודי שהילה של קדושה זוהר סביב ראשו. בנוסח זה, כפי שמדגישה קושלבסקי בצדק, באה לידי ביטוי ביקורת על בחירתו של האב בחתן שהוא חדל אישים, אף על פי שברור מכמה רמזים בסיפור שהעשיר יפה התואר היה החתן המועדף על הנערה, ואביה לא טרח אפילו לשאול לדעתה.

לעומת זאת, בסיומו של הסיפור בנוסח כתב יד ירושלים, לאחר פדיונו של הבעל מבית האסורים, "והלכה לפדות בעלה מבית אסורים וסיפרה לו כל המעשה ובעלה האמין ולא

12. סיפור 3 בנספח להלן.

B אבירב ליפסקר, "אור זרוע לצדיק", אנציקלופדיה של הסיפור היהודי, א, רמת גן תשס"ה, עמ' 131-134, והערה הבאה.

14. קושלבסקי, סיגופים ופיתוים, הערה 6 לעיל, עמ' 42-168. נוסח ספר המעשים [סיף, "ספר המעשים", הערה 6 לעיל, עמ' 307א בכתב היד אוקספורד (Or.135)], יוצא דופן בכך שהוא אינו פותח כלל במוטיב "תחרות החתנים", אלא: "מעשה בחסיד אחד שהייתה אשתו יפה ביותר והיה החסיד עני גמור והיה שם בחור אחד בעירו שהיה עשיר ביותר וחמד אשתו של אותו חסיד". אמנם גם נוסח זה מסיים בהילת קדושתו של העשיר, אך היא משמשת כאן בעיקר בשכנועו של הבעל החסיד בצדקתה של אשתו, שעד עתה לא האמין לדבריה, שלא היה מגע מיני בינה לבין העשיר.

האמין", הולך הסיפור בכיוון אחר לגמרי. נוסח כתב יד פרמה עוסק בביקורת חברתית (על האב), או בשינוי התודעתי שהפך חוטא (עקיבא העשיר) לקדוש, ואי לכך הוא סיפור שנושאו העיקרי הוא עולמם של גברים יהודים, ואילו נוסח כתב יד ירושלים, ה"חותך" את עלילת הסיפור כאן, עוסק בשאלת מעמדה ותפקידה של האישה בכינון מערכת היחסים בתוך המשפחה. אביה של האישה בחר בבעל שלא רצתה בו, ואף על פי כן היא שמרה על שלמות נישואיה בכל מחיר. גם כאשר אותו בעל-תלמיד חכם הוציאה לזנות ממש, השכילה האישה לשמור על מה שנחשב בעיניה לקדוש מכול – על טהרתה המינית; ובסופו של דבר, בעלה ששלחה אל ציפורני העשיר האשים אותה בחוסר נאמנות – חשד שלא הפסיק לנקר בו בוודאי לכל אורך נישואיהם מכאן ואילך. היא, ששמרה במחיר חייה ממש על שלמות נישואיה, רואה עתה כיצד הם הולכים ומתפוררים לנגד עיניה.

אכן, ניכר כאן מעבר ברור בין שני הז'אנרים המובהקים העוסקים בזוגיות ובנישואין: המעשייה "מעשה בשני חתנים", שאף היא עברה שינוי רדיקלי משום שהנערה לא נישאה לחתן שרצתה בו אלא לזה שאולצה לשאת; והנובלה, הצועדת כבר מעבר להבטחת האושר והעושר אל המציאות האפורה ורבת המתחים של חיי נישואין. את המשא הזה נושאת האישה הצעירה על כתפיה. הבעל הלומד תורה ועוסק בעסקים כושלים ממנהר להאשים אותה בהפקרתו וברצונה להיפטר ממנו כדי להינשא לעשיר – בעודו שולח אותה למרות התנגדותה הנמרצת אל בין זרועותיו למען טובתו שלו. לכל אורך הסיפור נאבקת גיבורת הסיפור במציאות המתנכרת לה כדי לשמור על מה שחשוב לה וקדוש בעיניה. כזה הוא אופייה של הנובלה – היא אינה נרתעת מלהציג את המציאות הקשה ולחשוף את האמת המרה שמתחת לפני הפנטזיה הרומנטית המאפיינת את המעשייה.

לקרוא סיפור "מן השוליים"

ההבחנה שרוב הסיפורים במקבץ כתב יד ירושלים שייכים לסוגת הנובלה ושבמרכזם עומדות, כאמור, נשים, מציגה דימוי אחר לגמרי של האישה בספרות העממית, דימוי כמעט הפוך מזה שמצא המחקר במקאמות או בשירת החול העברית של ימי הביניים. עם זאת, יש כאן סיפור אחד לפחות שהוא בעל אופי מיוזוני מובהק. זהו הסיפור הידוע בשם "אדם אחד מאלף מצאתי"¹⁵. הסיפור שייך למעגל הסיפורים המיוזוניים שבמרכזם עומד שלמה המלך ורוכזו יחדיו במחזור הסיפורים "משלים של שלמה המלך"¹⁶. בעקבות פקפוקם של חברי הסנהדרין בדבריו של שלמה, "אדם אחד מאלף מצאתי ואישה בכל אלה לא מצאתי" (קהלת ז, כח), החליט שלמה להוכיח את טענתו באמצעות משפחה מאושרת שמשרתיו מצאו לו לשם כך. הוא הציע לבעל לרצוח את אשתו כדי שיוכל להשיאו לבת המלך ולהעלותו לגדולה, אך הבעל נרתע ולא עשה כצו המלך. האישה עמדה, בלא היסוס, לחתוך את ראש בעלה, אלמלא נתן המלך בידה חרב נוצצת מבדיל, "א"ל [הבעל לשלמה], הקיצותי ומצאתי אשתי להרגני ואילו היה הסייף של ברזל כבר הייתי אבד מן העולם. אני רחמתי עליה והיא לא רחמה עלי. א"ל שלמה, אף אני אומר שאין לאשה רחמים, לכך

15 סיפור 10 בנספח להלן.

16 עלי יסף, "משלים של שלמה": לאחדותו הספרותית של קובץ סיפורי עם", מחקרי ירושלים בספרות עברית ט (1986), עמ' 357-373.

לא נתתי לה סיף של ברזל". כלומר, הסיפור מבקש להעמיד במבחן זהה גבר ואישה, כדי לסתור את הטענה המקלה, לכאורה, שהגבר והאישה חיים בתנאים אחרים ועל כן האישה נכנעת לחטא בקלות רבה יותר.

זה בוודאי מה שהסיפור מבקש לומר לקהל שומעיו-קוראיו. ואכן, הסיפור סומך על טיפוס סיפורי בין-לאומי נפוץ, שבו בעל ואישה נשבעים נאמנות זה לזו גם לאחר מותם. כאשר נפטרת האישה הצעירה, מקים בעלה אוהל ליד קברה, ואינו זז משם עוד. כאשר עוברת ליד הקבר דמות על-טבעית כלשהי – מלאך או קדוש – ושומעת מן הצעיר את הסיבה לנוכחותו בבית הקברות, מבטיחה לו הדמות שאשתו לא הייתה נוהגת כך. הדמות מחייה את האישה וטומנת את הגבר בקברה, והיא, האישה, אינה מהססת לבגוד בו עם עובר האורח הראשון המזדמן למקום.¹⁷ הצבעה על הנוסחים הבין-לאומיים של הסיפור חשובה, בין השאר, כיוון שהיא מלמדת על תהליך הייחוד שחל בסיפור – כלומר, על דרכי קליטתו בתרבות היהודית. השינוי העיקרי הוא יצירת מסגרת סיפורית הנוטעת את הסיפור בירושלים המקראית, בשלטונו של המלך שלמה ובפסוק מקראי. לולא העמדתה של מסגרת היסטורית מדומה זו, היה הסיפור יכול להשתייך לכל תרבות שהיא בעולם המוסלמי או באירופה הנוצרית.¹⁸

נוסף על מה שמלמד התהליך על אופן הקליטה של טיפוסים סיפוריים בין-לאומיים בתרבות היהודית של ימי הביניים, הוא משנה לא רק את קהל היעד של הסיפור, אלא בעיקר את משמעותו. המוקד הסיפורי נעתק כאן מהתנהגותם של בני הזוג אל סמכותו היודעת-כול של המלך. הסנהדרין המקיפים את שלמה מטילים ספק בסמכותו, ועל כן עליו להוכיח בפועל. לשון אחר, חייה, עתידה ואושרה של אותה משפחה אינם אלא כלי שרת בידי האגו הגדול של המלך. לפני הזמנתם אליו הם היו משפחה מלוכדת ומאושרת, ומה לאחר מכן? כפי ששאלנו באשר ל"סיפור על עקיבא והאישה הנשואה", האם יוכלו היא ובעלה לשוב ולחיות חיי משפחה ראויים לאחר הניסיון המר הזה, לאחר שהסיפור חותם באמירה שבעלה "האמין ולא האמין" לה? כך יש לשאול אף כאן: לאחר ששבו בני הזוג מארמון המלך, שם סיפר להם המלך בחיך על שפתיו שהם לא היו אלא שפני ניסיון ושחיי המשפחה שלהם הועלו כזבח על מזבח האגו המלכותי, האם יוכלו לשוב לאורח חייהם הקודם? האם לא ניטעו עתה בלבם חשדות וספקות בנאמנותם זה לזה, שלא יימחו משם לכל אורך חייהם? דומה שלא האישה היא הדמות השלילית כאן, המרשעת שאינה בוחלת באמצעים כדי לקדם את מעמדה, אלא דווקא המלך, אשר דרס ברגל גסה משפחה מאושרת והחריב את חייה רק כדי להוכיח ברבים שאין חכם ממנו.¹⁹

17 ראו שם, עמ' 364-365.

18 על תהליך ה"ייחוד" של מסורות עממיות בין-לאומיות בימי הביניים, ראו יסף, סיפור העם העברי, הערה 7 לעיל, עמ' 292-310, והספרות הנוספת הנזכרת שם.

19 ראייה חותכת לתקופתה של פרשנות זו היא נוסח הסיפור שעובר לסוגת המקאמה על ידי יוסף אבן זבארה במאה השתים-עשרה בספר שעשועים שלו. אמנם המלך אצלו אינו שלמה אלא אחד ממלכי ערב, אך בסיום הסיפור אומר הבעל שסירב להרוג את אשתו דברים שאינם משתמעים לשני פנים: "ארורים יהיו המלכים / כי הם אחר תאותם הולכים / ולבות בני אדם בהבליהם מושכים / וביין שמחתם מי אנחה נוסכים" (ספר שעשועים, ישראל דוידזון [מהדיר], ברלין תרפ"ה, עמ' 28).

אם כך, יש לנסות לקרוא גם את הסיפור הראשון, על עקיבא והאישה הנשואה, בדרך דומה, כלומר "מן השוליים".²⁰ לא קשה לקרוא כך את הסיפור השני, שהוא סיפור מיזוגני מובהק, ולכן ברור מה נתכונה הקריאה הגברית לעשות לדימוי הנשי; אולם קשה יותר לקרוא כך את הסיפור על עקיבא והאישה הנשואה, שם האישה מתוארת כאישה נאמנה וראויה. עומדות בפנינו שתי אפשרויות: אפשרות אחת, המקובלת יותר על הקריאה הפמיניסטית הקלסית, היא לטעון שכך רוצים הגברים לראות את נשותיהם – כנועות, ונתונות לחלוטין לסמכותם של האב והבעל; ואכן, האישה, אף שבוודאי רצתה בעקיבא העשיר והשרמנטי לבעל ולא בתלמיד חכם חדל אישים, לא גילתה כל התנגדות לכפייה זו של סמכות האב. היא לא התנגדה לסמכות גם בעת שבעלה האסיר כפה עליה ללכת אל עקיבא העשיר כדי לקבל את סכום הכסף לפדיונו מבית האסורים, אף על פי שהיה ברור לשניהם שסכף זה יינתן לה רק כאתנן, כלומר, הוא הוציאה לזנות כסרסור ממש, וגם אז נכנעה לרצונו. עם זאת, היא שמרה בקנאות אין קץ על נאמנותה לבעלה ועל ערכי הצניעות הנשית, כפי שהם נתפסים באתוס היהודי. לשון אחר, הסיפור מעצב את דמותה של האישה־הרעיה האידאלית על פי מה שהגברים רוצים שנשותיהם תהיינה.²¹

העובדה שתכונות אלו המיוחסות ל"אישה האידאלית" הן עתיקות יומין, מוכחת מסיפור אחר במקבץ הסיפורים, "סיפור שושנה והזקנים", שהוא הגרסה הביניימית של ספר שושנה החיצוני.²² אף בסיפור קדום זה – ובעיקר בנוסחו הביניימי המובא כאן – באות לידי ביטוי אותן תכונות "נשיות" בדיוק. שושנה הכנועה, הנחבאת אל הכלים, שאין לה כל נוכחות לבד מזו שלצד בעלה, ראש הגולה, מוכנה להקריב את חייה הצעירים על מזבח הצניעות וטהרת המשפחה. הכניעות הקיצונית לגברים השולטים בחייה, בצד הקנאות המוחלטת לערכי המשפחה, הן גם התכונות שיוחסו, כפי שראינו, לגיבורת "סיפור עקיבא והאישה הנשואה". דומה, שאלו אינן התכונות שהאישה מייחסת לעצמה, אלא התכונות שחברת הגברים היהודית מצפה שיהיו בה. אל סיפור שושנה יש לצרף באותו עניין ממש גם את סיפור "החלוק המבהיק",²³ שהופיע לראשונה בספרות העממית היהודית ב"חיבור יפה

20 ראו את הגדרת השיטה אצל אורלי לובין, אשה קוראת אשה, חיפה 2003, עמ' 63–101; ריון, ציד הצבייה, הערה 1 לעיל, עמ' 35–38. רלוונטי יותר לשיטה המחקר במאמר זה; Barbara A. Babcock, "Taking Liberties, Writing from the Margins, and Doing It with a Difference", *Journal of American Folklore* 100 (1987), pp. 390–411.

21 Bacchilega, הערה 10 לעיל, עמ' 4, מנסחת עמדה זו במחקר הפמיניסטי של המעשייה ניסוח מחודד ומדויק: "This shift from assuming sexual identity to analyzing its construction in narrative implies 'the question of how women are seduced into consenting to 'feminity'".

22 סיפור 8 בנספח להלן. על הנוסחאות העבריות של סיפור שושנה בימי הביניים ראו, Israel Lévi, "L'histoire de Suzanne et les Deux Vieillards dans la littérature juives", *REJ* 95 (1933), pp. 157–171; והספרות הרבה הנמסרת בספר *Mimekor Yisrael: Classical Jewish Folktales*, Collected by Micha Josef Bin Gorion, Prepared with Headnotes by Dan Ben-Amos, Bloomington and Indianapolis 1990, pp. 79–80; ועתה, יפעת בירנבוים, "מעשה שושנה: חזרתו לתרבות היהודית בימי הביניים", עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ב.

23 סיפור 7 בנספח להלן.

מן הישועה" של רבי נסים מקיירואן, בן המאה האחת-עשרה.²⁴ אף כאן מקריבה האישה את חייה למען טובתו של בעלה – להשלים את החלוק המבהיק שנועד לו בעולם הבא. היא הסכימה להימכר לשפחה כדי שבעלה ייתן את מחירה לצדקה וכך יזכה להשלמת חלוקו. כזאת היא "האישה הטובה": זו המוכנה להקריב, בלא היסוס, את חייה למען בעלה ומשפחתה.

אפשר שכך, אבל אולי יש לפרש את הסיפור-הסיפורים גם אחרת. הסיבה העיקרית לכך היא ההבחנה הסוגית. כל השירים והסיפורים העבריים מתקופת ימי הביניים שנבחנו עד עתה במחקר הן יצירות ספרותיות כתובות ששם מחברן מתנוסס עליהן והן מכוונות רק לקהל קוראים משכיל – כלומר, לגברים, ואילו כל הסיפורים שאנו עוסקים בהם כאן הם סיפורי עם. הבחנה זו מכרעת משום שסיפורי העם, קודם שהועלו על הכתב, התגבשו וסופרו בעל-פה, בלשון הדיבור של הקהילה, בשפת יום-יום המובנת לכול, בלי חריזה, שיבוץ ואלוזיה. שירת החול והמקאמה הוציאה מכלל נמעניה את הנשים – שלא הייתה להן נגישות אליהם ואל ההקשר התרבותי שבתוכו נוצרו, ואילו בספרות העממית-האוראלית היו הדברים הפוכים – בדרך הטבע, חלק נכבד מנמעניה של הספרות העממית היו נשים, וזו הייתה דרך הביטוי העיקרית, אם לא היחידה, שנותרה בידה. תהיה זו טעות מרה לחשוב שכיוון שאמצעי הביטוי הספרותיים "העיליים" – השירה, הפילוסופיה, המיסטיקה, ההיסטוריוגרפיה – היו חסומים בפני נשים, הן לא התבטאו ולא השתתפו בשיח התרבותי של קהילותיהן. אין ספק שכל אישה בתוך מעגל החיים שלה – העשירה בביתה המוגן והמרווח, הרוכלת בשוק, הכובסת בנהר ועקרת הבית בחוג משפחתה – שמעה, סיפרה ויצרה טקסטים השייכים לתרבות האוראלית-העממית. אף על פי שמתוך היצירה הספרותית הענפה של התרבות היהודית בימי הביניים אפשר לדלות ולסנן קולות נשיים בודדים, מקוטעים ומצונזרים בלבד, אין לי ספק שקולות רבים, מגוונים ומשמעותיים של נשים שרדו דווקא בסיפורת העממית של התקופה.²⁵ אחת ההוכחות לכך היא ההבחנה שפתחנו

24 לספרות העשירה על הסיפור ולרשימת נוסחאות ראו אבידב ליפסקר, "החלוק המבהיק (יוסף הגנן)", אנציקלופדיה, הערה 13 לעיל, ב, עמ' 291–301.

25 הטענה שנשים נעדרו מן היצירה היהודית של ימי הביניים מוכחת ונשמעת היטב אצל אברהם גרוסמן, "חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי-הביניים", ירושלים תשס"א, עמ' 502–505. גרוסמן אף אומר ש"מכיוון שקולן של הנשים היהודיות עצמן כמעט שלא נשמע כימי-הביניים, קשה לתאר בפירוט את רגשותיהן כלפי הבעל והילדים ואת מקומן בתוך המשפחה. אמנם קושי זה קיים גם בנושאים אחרים, אבל משקלו גדול במיוחד בחקר עולמה הרגשי והמנטלי של האישה ותפקידה כרעיה וכאם" (שם, עמ' 210). אכן, דברים כדברנות, אך האפשרות שקולה של האישה עשוי להישמע דווקא באמצעות המקורות הלא-נורמטיביים ששרדו לנו מן התקופה, אף אינה עולה כאן כאפשרות. ועוד, האמירה שתפקידה של האישה הם תפקידים של "רעיה ואם", כלומר, תלות בבעל מצד אחד, ובגידול בניה מצד אחר, ואין לה ולא יכולים להיות לה תפקידים אחרים שאינם תלויים בגברים שסביבה, היא תפיסה אנכרוניסטית שעבר זמנה. טענה שגויה זו מצטרפת לטענה ההמורה יותר המצוטטת כאן מדבריו של משה אידל הטוען שנשים יהודיות ויתרו מרצון, לכאורה, על יצירה רוחנית, כמו זו של נשים בעולם הנוצרי של ימי הביניים, משום שהן דחו את "ההנחה הסמויה, שמקורה בעיקר בעולם הנוצרי, בדבר עליונותה של החוויה הרוחנית על סוגי פעילות דתית אחרים, כגון פרייה ורבייה. לאובדנו של הקול הנשי ביצירה היהודית יש צד אחר: זכיתן של רוב הנשים היהודיות בחיי אישות, בזוגיות ובצאצאים" (שם, עמ' 504). כלומר, לשכיבתן של הנשים היהודיות

בה את הדברים – מרכזיותה של סוגת הנובלה העממית. העובדה שרוב הסיפורים שנשים ממלאות בהם את התפקיד העלילתי המרכזי, הסיפורים שבהם הן פעילות, עצמאיות והחלטיות, שייכים לסוגת הנובלה העממית, היא ראיה מובהקת לקול הנשי: לקול שאינו רואה בנישואין את סופה של הדרך להעלאתו של בעל בחכה, אלא מתבונן בחיי הנישואין בעיניים מפוכחות וראליסטיות, ורואה בהם ראשיתה של דרך ארוכה ורבת תחתים שמטרתה להעמיד את חיי הזוג על בסיס של שוויון והערכה הדדית.

אם אנו בוחנים מזווית ראיה כזאת את "סיפור עקיבא והאישה הנשואה", דומה שמשמעות הסיפור צריכה להיות אחרת. ההנחה שהסיפור הוא סיפור של נשים, על נשים ובשביל נשים – כלומר שהוא סופר במגוון הזדמנויות היגוד שנשים נכחו בהן – מעמידה את האישה במרכז ההווה החברתית. הגברים שסביבה משתמשים במיניותה – אביה משתמש בה על פי ערכיו, העשיר חושק בה על יופייה, בעלה מוציאה לזנות למען בצע כסף – כדי להשיג, כל אחד ממקומו, את מטרותיו. אולם היא עומדת פקוחת עיניים מול מציאות שאינה אוהדת אותה: היא יודעת שאם תפר את רצון אביה – תהיה אבודה מבחינה חברתית, אם תיענה לחשקיו של עקיבא העשיר – תאבד גם כן, ואם לא תיענה לרצונו של בעלה – יהיו חיי משפחתה אבודים; היא ניצבת בגבה אל הקיר, ואין לה מוצא אחר. מנקודת המבט הנשית, אין זה סיפור אופטימי אלא ראליסטי: זהו סיפור על תודעה נשית המכירה שכל חלקי החברה היהודית: המשפחה, השררה והתורה, התגייסו להכניעה לרצונם, והיא נאבכת כדי לשרוד ביניהם, כדי להיאבק על המקום שהיא רוצה בו, ולא להסתפק במקום שהקצו לה המסורת והחברה.

אישה רעה, אישה טובה – ואולי ההיפך

אחד הסיפורים המעניינים, ועם זאת הקשים לפענוח, במקבץ סיפורי הנשים שלוקט בקובץ כתב יד ירושלים הוא הסיפור על רבי יוסי ושתי נשותיו.²⁶ לרבי יוסי הייתה אישה מרשעת שנהגה לבזות אותו בפני תלמידיו. כאשר ביקשו החכמים, חבריו, לשכנעו לגרשה, הוא טען בפניהם שאינו יכול לעשות כן כי אין בידו לשלם את כתובתה. כאשר הזמין רבי יוסי את ר' אלעזר בן עזריה לביתו לאחר הלימוד, ואשתו ביקשה להאכיל את האורח המכובד עדשים בלבד, אף שהיו ברשותה גם פרגיות, השתכנע ר' אלעזר בן עזריה ברשעותה, נתן את דמי כתובתה בידי חברו העני, והוא גירש את המרשעת. האישה נישאה לשר העיר, השר התעוור וירד מנכסיו, וגרושתו של רבי יוסי הוליכה אותו ברחובות העיר כדי לקבץ נדבות למחייתם. כאשר היא סירבה לעבור ברחובו של בעלה לשעבר, רבי יוסי, מפאת הבושה, הכה אותה העיוור באכזריות, ורבי יוסי ריחם עליהם, הקצה להם מקום צנוע למגוריהם ותמך בהם בכספו. גם רבי יוסי נשא אישה שנייה, והפעם אישה טובה באמת:

תחת גופות בעליהן, לכביסת בגדי אדונו וילדיהן בנהר הקפוא ולבישול ארוחותיהם אגב "בילוי" שעות ארוכות באווירה "הדתית" של המטבח הדחוס והמחניק, יש ערך דתי ורוחני שווה לזה של כתיבת שירה דתית, נשיאת דרשות בציבור, חיבור חזיונות מיסטיים וספרי מוסר – כפי שעשו נשים נוצריות בימי הביניים. איני בטוח שאידל מבין את ההשלכות החמורות של דברים אלה, שרבני בני ברק לא היו יכולים לנסחם טוב יותר.

26 סיפור 9 בנספח להלן.

היא התייחסה אליו כדת וכדין, כאל אדונה, האכילה והשקתה אותו בשובו מבית הכנסת בכל ערב שבת כדי שיזכה אף אותה בברכה. כאשר בישר מלאך המוות לרבי יוסי שהגיע זמנו, ולנוכח הפצרות אשתו החדשה, הוא הבטיח לה שימשיך להגיע בכל ערב שבת, גם לאחר מותו, ולברך על המזון כפי שעשה עד עתה. ואכן, היה המת שב בכל ערב שבת לביתו ומברך על המזון. כאשר שמעו אנשים טובים קול של גבר מביתה של האלמנה, מיהרו לבית הכנסת וסיפרו שלא למנת רבי יוסי יש מאהב. היא זומנה לבית הדין, סיפרה את האמת בעל כורחה, ומאז לא הופיע עוד המת בביתה בערבי שבתות.

חלוקת הסיפור לשניים – אשתו המרשעת של רבי יוסי, ואשתו הטובה – אינה רק עלילתית, אלא אף טקסטואלית. חלקו הראשון של הסיפור מתורגם כאן באורח כמעט מדויק מן הארמית של ספרות חז"ל, ואילו החלק השני, הבנוי עליו, הוא ככל הנראה תוספת שנוספה לסיפור בימי הביניים.²⁷ הסיפור הוא אקסמפלום מובהק, ומטרתו המוסרית-החברתית ברורה ומובנת: חלקו הראשון – הסיפור התלמודי-המדרשי – מתכוון להעמיד את המודל הנשי השלילי – כיצד אסור לאישה לנהוג בבעלה, והתוספת הביניימית מבקשת להוסיף עליו את המודל החיובי – התנהגותה הראויה של "האישה הטובה". מנקודת מבט זו, ובקריאה פוזיטיביסטית תמימה, אפשר לומר שהסיפור הביניימי מפגין יחס חיובי אל הנשים: לא כולן רעות (בבחינת "עזר כנגדו") אלא יש גם טובות, ובחירה נכונה של הגבר באישה ראויה עשויה להעמיד חיי משפחה הרמוניים ומאושרים.

כך בוודאי קראו ושמעו את הסיפור בימי הביניים, וכך התכוונו מי שחיברו את שני הטקסטים הנפרדים לכלל סיפור אחד – שהוא יהיה חומר "חינוכי", אקסמפלרי בעיקר בעבור נשים. קובץ הסיפורים החשוב בן המאה האחת-עשרה, "חיבור יפה מן הישועה" שחיברו ר' נסים מקיירואן, הוא ראייה מובהקת לכך. באחד הסעיפים הנרחבים בחיבור הוא מביא סיפורים על נשים טובות ועל נשים רעות – בהם שני סיפורים שהוזכרו כבר למעלה, "אדם מאלף מצאתי" ו"החלוק המבהיק" – כדוגמאות לשני טיפוסים הנשים, הרעה והטובה. אך רבי נסים, בהיותו מנהיג דתי ומחנך, הוסיף לסיפורים האלה דברי הסבר מפורטים:

כמה טובה אשה שמעשיה נאים, וכמה רעה וקשה אשה שמידותיה מגונות [...] כמה רעה ומרה האשה המרדנית [...] וחייב להיזהר ולהישמר ההצלה מהגהינום וממה שדומה לו (כלומר, מאישה רעה). וכל שכן שהוסיפו לזה: אם כתובתה מרובה [...] ואמרו תקנה לדבר

27 הסיפור מופיע בספרות חז"ל בכמה נוסחאות, ירושלמי כתובות פ"א, ה"א (לד, ע"ב); בראשית רבה יז, יח (מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 152-155); מדרש ויקרא רבה לד, יד (מהדורת מרדכי מרגליות, עמ' תתכ-תתל). מוטיב "המת החוזר לארצות החיים" הוא אחד המוטיבים הפולקלוריים הנפוצים בתרבות היהודית והנוצרית של התקופה. ראו לדוגמה, Frederic. C. Tubach, "Dead, Return of", *Index Exemplorum: a Handbook of Medieval Tales*, Helsinki 1969 (FFC 204); Leander. Petzoldt, *Der Tote als Gast: Volkskunde und Exempel*, Helsinki 1968; Jean-Claude Schmitt, *Ghosts in the Middle Ages: the Living and the Dead in Medieval Society*, Chicago and London 1998

שיקח אשה אחרת על הראשונה [...] אבל אם היה עשיר כדי הכתובה, יגרשנה ויפטר מסבל הרע [...] ואשה רעה צרעת לבעלה, מה תקנתה? יגרשנה ויתרפא מצרעתו.²⁸

דברי רבי נסים כאן נאמרו ממש על מה שמסופר בסיפור על שתי נשותיו של רבי יוסי, בהיותו נציג מובהק של הממסד הגברי ששלט בחברה היהודית – את סיפוריו הוא סיפר, ככל הנראה, בעל־פה ובערבית – שפת היום־יום של הקהילה היהודית, והם ראייה ברורה להלכי הרוח בחברה העממית הרחבה. נוסח הסיפור המורחב בקובץ הסיפורים היידי הגדול ה"מעשה בוך" בן המאה השש־עשרה הוא ראייה נוספת לתהליך זה.²⁹ קובץ סיפורים זה כתוב בשפת העם, היידיש, ורוב סיפוריו לוקטו מן המסורת העממית שבעל־פה, כלומר הם סופרו בעל־פה לפני שהועלו על הכתב, והיו מיועדים בעיקר לקריאה או לשמיעה של נשים בחברה היהודית, שלא הייתה להן נגישות, בדרך כלל, לטקסטים הכתובים עברית. בנוסח היידי מורחב באופן דרמטי החלק השני דווקא, החלק המספר על האישה הראויה, שתפקידו היה להעמיד מופת ודוגמה להתנהגותה של "האישה הטובה".

ואולם, אפשר לקרוא את הסיפור המעניין הזה גם "מן השוליים". מיהי באמת האישה השנייה, "הטובה"? – אישה כנועה, חרדה לשינויי מצב הרוח של בעלה, אישה שתכלית חייה היא ההמתנה לו עד לחזרתו מבית הכנסת ובידה כוס המשקה שלו, כדי שלא יצטרך לחכות ולו רגע אחד עד שתיתן אותה בידו ולא יכעס. האם זאת האישה "הטובה"? – דמות רפה, חרדה כעלה נידף, ללא אישיות עצמית, ללא רצון או חיים משלה; גם טעם חייה אבד לחלוטין עם מות בעלה. חזרתו של רבי יוסי המת בכל שבת ניתנת לפרשנות פסיכולוגית ברורה, כדרכם של מוטיבים דמוניים אחרים בסיפורת העממית של ימי הביניים; תלותה של אשתו השנייה של רבי יוסי בבעלה חמורה כל כך עד שאין היא מתנתקת מנוכחותו אפילו לאחר מותו. כך ביקשה המסורת היהודית של ימי הביניים לראות את דמות האישה "הנכונה". היפוכו של דבר אנו קוראים באשת רבי יוסי הראשונה. היא מרשעת משום שהיא מתייחסת לבעלה, החכם הגדול, כאל שווה לה, וכך גורמת "להשפלתו" בפני תלמידיו. מתוך הסיפור ברור לנו שהמשפחה ענייה – לרבי יוסי לא היה די ממון לתשלום כתובתה של אשתו, לולא כן היה מגרשה מזמן, והוא נזקק למתת ידו של חברו העשיר. כאשר הזמין רבי יוסי את חבריו לסעודות בביתו, שלא היה בו די מזון אפילו לו ולאשתו, דאגה האישה לפרנסת המשפחה והסתירה את המזון המועט שהיה לה, משום שהיא הייתה האדם האחראי בבית. לאחר שגורשה (והסיפור אינו שואל כלל אם הסכימה לקבל את הגט. קרוב לוודאי שחבריו של בעלה רבי הכוח וההשפעה אנסו אותה לקבלו) היא נישאה לשר העיר. הסיפור אינו מספר מדוע נשאה שר העיר – האם בגלל יופייה? האם בגלל תכונותיה? כנראה גם זה וגם זה. אולם חשוב יותר הוא השלב המסיים את החלק הזה, השלב שבו התעוור השר וירד מנכסיו. מה היינו מצפים מאישה מרשעת? – שתפקיר את העיור האלים ותדאג לעצמה ולרווחתה. אולם היא מלווה את העיור בנאמנות ובהקרה עצמית למופת, שהוא לא היה שורד רגע בלעדיו. היא סובלת את השפלותו ואת מכותיו, וממשיכה להובילו ברחובות העיר כדי שלא להפקירו למוות ודאי. הזאת

28 רבנו נסים ב"ר יעקב מקירואן: חיבור יפה מן הישועה, מערבית-יהודית: חיים זאב הירשברג, ירושלים תש"ל, עמ' כו-לו.

29 *Maaseh Book*, Moses Gaster (ed. and Trans.), Philadelphia 1981, tale no. 202, pp. 466-473

האישה המרשעת? שתי הקריאות האלה של הסיפור הן בעצם קריאות מגדריות. הקריאה הראשונה, הנורמטיבית, היא קריאה גברית מובהקת, המבקשת להעמיד את המודל הראוי למקומה של האישה במשפחה של ימי הביניים. הקריאה השנייה, הקריאה "מן השוליים", היא קריאה נשית מובהקת, קריאה המקבלת דווקא את התנהגותה של האישה "הרעה", על עצמאותה ועל חתירתה לאיזון בחיי המשפחה, על דאגתה לרווחתה, על נאמנותה ומסירותה, ודוחה את הדמות הסבילה, הרדודה של האישה "הטובה" והכנועה.³⁰ ברור לנו שכאשר סיפור מעין זה נשמע או נקרא בחברה של ימי הביניים, גברים ונשים לא קיבלו או לא הבינו אותו באותו אופן. תופעה זו אופיינית לסיפור העממי בכלל, אך היא נכונה שבעתיים בסיפורים שבמרכזם עומד המתח המגדרי. דברי אברהם גרוסמן שניתח את המקורות ההלכתיים מתקופה זו חשובים ומדויקים:

המקורות שראינו הם מאותו פרק זמן, והנשים מתוארות בהם כמי ש"גבהו על בעליהן", כ"שחצניות", כ"פרוצות" וכמי ש"אינן צנועות". כל הכינויים הללו יצאו מידי גברים. אילו זכינו לשמוע ולו משהו מקולן של הנשים, ודאי היתה התמונה שונה.³¹

הטענה העקרונית שאני מבקש להבליט כאן היא שבניגוד לדברים אלה, קולה של האישה נשמע גם נשמע במקורות שלא הושם אליהם לב עד עתה.

הקול הנשי בסיפור העממי

הסיפור הידוע בשם "שבע השנים הטובות" יכול לבאר היטב את הטענה שאני מבקש להעלות כאן בדבר קולה הנוקב של האישה הנשמע מבעד לסיפור העממי התמים לכאורה. הסיפור מופיע בנוסחים רבים בספרות העממית היהודית מאז המאה העשירית לערך,³² והוא מספר על יהודי עני שהתגלה לו אליהו הנביא והודיעו שהקב"ה זיכהו בשבע שנים של עושר, ועליו לבחור רק אם הן תוענקנה לו מיד או בסוף ימיו. בעצת אשתו "לוקח" העני

30 מסקנה זו מהדהדת באורח מדויק את הבחנתו של סטיבן ג'ונס: "The tales offer some instruction about how society expects females to behave, part of which is drawn from idealized and sexist conceptualizations of women fostered by a male-dominated society [...] But the tales also apparently provide dramatic representations of a young girl's point of view, depictions of what might be regarded as her attitudes about those whom she grows up with or encounters and towards the tasks, difficulties, and goals that she faces and must succeed in mastering. The texts and the genre as a whole are multi-dimensional, capable of reflecting different perspectives simultaneously" (Steven Swann Jones, "The Innocent Persecuted Heroine Genre: An Analysis (of Its Structure and Themes)", *Western Folklore* 52 [1993], p. 24).

31 גרוסמן, חסידות ומורדות, הערה 24 לעיל, עמ' 444.

32 סיפור 13 בנספח להלן. יפה ברלוביץ', "שבע שנים טובות", אנציקלופדיה, הערה 13 לעיל, ב, עמ' 307-321. ברלוביץ' עורכת השוואה מפורטת של הנוסחאות, ועם זאת, היא אינה עומדת על הדמיון הרב שבין נוסח כתב יד ירושלים (וכתב יד ורשה 281 [מספר 6 ברשימת הנוסחאות שם], אף הוא בן המאה השש-עשרה), לבין נוסח ספר המעשים, הערה 6 לעיל, עמ' 317-318א בכתב היד, המצביע שוב על הזיקה שבין שני קובצי הסיפורים האלה, ועל חשיבותו העקרונית של נוסח זה בתולדותיו של הסיפור. כמעט כל מה שאומר להלן על תפקידה של האישה בסיפור תקף גם לנוסח ספר המעשים.

את שבע השנים מיד, ואכן הם חיים בעושר רב, אך בעת ובעונה אחת מחלקים מממונם לצדקה ועוזרים לעניים. בתום התקופה נעלם כל עושרם, אך הם משכנעים את הקב"ה שאין שומרים טובים מהם לאוצרותיו של האל, והעושר חוזר אל ביתם. בין המתכונת הכללית הזאת של הסיפור, לבין הנוסח המופיע בקובץ כתב יד ירושלים, ניכרים הבדלים רבים. אולם, הבדל חשוב אחד בולט מכולם, והוא דמותה ומעמדה של האישה בסיפור. אף בנוסחים האחרים העני מתייעץ עם אשתו ונוהג על פי דעתה, אבל אין הדבר דומה אפילו למתרחש בנוסח הסיפור שבכתב יד ירושלים. בנוסח זה, לא רק שהעני אטום לבשורה שמביא לפניו אליהו ודוחה אותה שוב ושוב, בעוד האישה נשמעת לה מיד, אלא שאף שדעת העני הפוכה, הוא מקבל את החלטת אשתו כאילו היא אדון המשפחה: "אמר לאשתו, מה את מיעצת? אמרה לו, לך וקבל אותם עכשיו. א"ל, עכשיו אני בחור ויש לי כח לעבוד, אך מה רצונך היא". אם נבקש לומר שבסיפור זה האישה היא אכן המחליטה, אך רק במסגרת שהקצתה לה המסורת היהודית – בתוך הבית והמשפחה – דומה שהמשכו של הסיפור מבטל לחלוטין טענה זו. האישה מצווה על בעלה לשכור סופר שימשמש מעין מנהל חשבונות של המשפחה ויערוך מאזן מדויק של הוצאותיה. כאן כבר מנהלת האישה את עסקי המשפחה הלכה למעשה, היא שמגדירה את כל ההוצאות הללו (שמן הסתם היו צדקה, חינוך הילדים וכיוצא באלה) כהלוואה שהלוותה המשפחה מממונה לקב"ה. כאן חורגת האישה מן התפקידים המסורתיים שיעדה לה הספרות (אם כי אנו יודעים שבמציאות היו נשים שעסקו אף במסחר ובכספים),³³ ועתיד משפחתה תלוי לחלוטין בנבונותה העסקית.³⁴

אולם דומה שהחריגה במעורבותה של האישה בחיים הדתיים חשובה אף יותר מהחריגה מדימויה המסורתי. בסיפור זה כל התנהלותה של האישה מבוססת על פירוש אישי שלה לפסוק "מלווה ה' חונן דל" (משלי יט, יז). מתוך פירוש זה היא שואבת את התפיסה שהממון הרב שהקצו היא ובעלה במשך שבע השנים לצדקה הוא "הלוואה", ואת תעוזתה בפנייה לרבי חייא. גם כאן היינו מצפים שהבעל הוא שיזום את הפנייה למנהיג ההלכתי, אך הסיפור מספר את ההיפך בדיוק:

מיד עמדה והלכה לבית מדרשו של רבי חייא בטבריא ואמרה לו, ח"ו שכתוב בתורה דבר שאין בו אמת. א"ל, ח"ו אין בתורה אלא דבר אמת. א"ל, מה טיבך שאמרת לי כך? אמרה לו שכתוב בתורה מלווה ה' חונן דל, והלוואה גדולה הלוויתי להקב"ה ועכשיו אני ובני מתים ברעב. א"ל, לך והביאי הכתבים האילו ופשטי אותם על הגג. ובעת קריאת התרגום עמוד על רגליך לפני הקב"ה על הגג ואמרי לפני דבריך.

משמעות דברים אלו היא שהאישה קוראת את הקב"ה לדין תורה בפני רבי חייא: היא דורשת מן האל לעמוד בדברים שכתב בתורתו, אחרת תאשים אותו בכתיבת דברים שאינם אמת. דברים חריפים כאלה נשמעו מפעם לפעם מפי דמויות דגולות, כמו רבי אליעזר בן הורקנוס

33 גרוסמן, חסידות ומורדות, הערה 24 לעיל, עמ' 265-264, מביא ראיות רבות מן המציאות ההיסטורית של התקופה למעורבותן של נשים בפרנסת המשפחה ואפילו למעמדן הסמכותי בתחומים אלה.

34 כך גם בסיפור "עבד לשבע שנים" (סיפור 12 בנספח להלן): בעוד הבעל בוכה על מר גורלו, בונה האישה אימפריה כלכלית.

או אחד הצדיקים החסידיים, אך כמעט מעולם לא מפי אישה.³⁵ וחשוב יותר – בסיפור זה בולטת פנייתה של האישה אל הקאנון המקודש כאל מקור סמכות, פנייה שהייתה נתונה מאז ומעולם בידי גברים בלבד. הסתמכות על הפסוק, פרשנותו הנועזת ויישומה למציאות, פנייה ישירה אל הסמכות הדתית וקריאת תגר על האל הם מעשים שהיו אולי משאלות נסתרות בנפשן של נשים, אך המציאות הייתה רחוקה מאוד מכך. ואכן, לדעתי, הסיפור בנוסחו כאן הוא ביטוי עז ורב משמעות לאופן שבו ביקשו נשים לראות את עצמן ואת מקומן במשפחה ובחברה היהודית: לא עוד כנועות, מודרות מן העולם הדתי, מי שנתונות לשלטונם המוחלט של האב ושל הבעל, כפי שראינו בסיפור קודם, אלא מובילות את משפחתן בדרך שהן חושבות לראויה.

הטענה שהצגתי למעלה, שקולות כאלה יכולים להישמע בעיקר דרך אמצעי הביטוי הבלתי נורמטיביים, כלומר בסיפורת העממית, מוכחת במקרה זה הוכחה ברורה. לא רק שהסיפור מקיים את התנאי הבסיסי של הסיפורת העממית, תנאי "הקיום המרובה", כלומר הוא סופר בנוסחאות רבות בכמה זמנים ובמגוון קהילות, אלא אף המשפט האחרון המצוטט כאן מבהיר זאת היטב: רבי חייא מדריך את האישה לקחת את גיליונות הנהלת החשבונות המשפחתית, לשטוח אותם על הגג, ועם שחר להראותם לקב"ה. והרי הוראה כזאת מנוגדת לתפיסת האלוהות הגורסת שהאל נמצא בכל מקום ושהוא רואה-כול ויודע-כול. האם האל זקוק שישטחו בפניו על הגג, עם אור ראשון, את הגיליונות כדי שיוכל לקרואם, משום שהוא אינו יכול לקרוא בחושך? באה כאן לידי ביטוי מובהק תפיסת הדת העממית, שבבסיסה עומדת תפיסת האלוהות המואנשת, הקונקרטית האופיינית לחשיבה העממית, שלעולם אינה מסתפקת בתפיסה מופשטת ורוחנית של האלוהות. על תפיסה זו מתבססת תפיסת העולם המיתית, והיא ניכרת לכל אורכה של הספרות העממית בתרבויות רבות, גם בספרות העממית היהודית.³⁶ עם זאת, אפיזודה זו מבקשת לומר דבר נוסף: הדת העממית, של קדושים ופולחנים, של טקסים וקברי קדושים שונה מן הדת הממוסדת והסמכותית בכך שהיא נזקקת למגע, לקשר ישיר ובלתי אמצעי עם הקודש; היא אינה יכולה להסתפק בטענות ערטילאיות על הקדושה רוחנית הנמצאת בכל מקום. האפיזודה המתוארת כאן טוענת שהדתיות הנשית היא דתיות אחרת, היא זקוקה למגע, לאמירה ישירה ולראייה מוחשית.³⁷ האישה הרי פנתה אל רבי חייא, אך הוא הבין שהוא אינו יכול לתווך בינה לבין הקב"ה (כפי שוודאי עשה קודם לכן במקרים רבים), משום שהאישה יכולה וצריכה ליצור קשר ישיר ובלתי אמצעי עם האל. אם אכן, כפי שאני טוען, סיפור זה נותן ביטוי לקול הנשי במציאות של ימי הביניים, הטענה כאן ברורה וחד-משמעית: נשים אינן זקוקות

35 בנוסח 199 המעשים פנייתה לר' היא מרוכבת בהרבה (ראו הערה 32 לעיל). אמנם בסיפור הידוע בשם "כלת רבי ראובן ומלאך המוות", (סיפור 11 בנספח להלן) הכלה אינה מגיבה בחריפות כזאת, אך גם היא מגייסת את התורה לטענתה נגד האל ודורשת ממנו לעמוד במה שאמר בה.

36 ראו לדוגמה, Michael Fishbane, *Biblical Myth and Rabbinic Mythmaking*, Oxford and New York, 2003, והספרות הרבה הנזכרת שם.

37 על הדתיות הנשית בתרבות הכללית ובתרבות היהודית בימי הביניים כביטוי מרכזי של הדת העממית, ראו עתה מאמרה של אלישבע באומגרטן, "מעשה במתחסד" ו"מעשה במתחסדת": אדיקות דתית בימי הביניים בפרספקטיבה מגדרית", אלישבע באומגרטן, רוני ויינשטיין ואמנון ז'קרקוצקין (עורכים), טוב-עלם: מאמרים לכבודו של ראובן בונפיל, ירושלים תשע"א, עמ' 68-90.

לגברים שיתווכו בין לבין אלוהיהן. אמונתן, חכמתן ותושייתן, כפי שהן באות לידי ביטוי במעשיה של האישה בסיפור, מכשירות אותן לשיח ישיר כזה, שאף האל בכבודו ובעצמו מקבלו כלשונו.

קארן רואו, חוקרת פמיניסטית של סיפורי עם, מציעה מטפורה נפלאה, שיש בה כדי להמחיש את התפרצותו של הקול הנשי בסיפורת העממית דווקא, כיוון שהוא נחסם באופני ביטוי אחרים שגברים ניכסו לעצמם. היא מביאה את סיפורו האכזרי של אובידיוס על אודות המלך התראקי תראוס שאנס באכזריות את פילומלה התמה, אחות אשתו, וכאשר היא זעקה ביגונה שתספר את שעשה לה לעולם כולו, הוא כרת באכזריות נוראה את לשונה, כדי שלא תוכל לספר דבר. פילומלה מצאה דרך אחרת: היא טוותה את סיפורה על גבי בד, ושלחה אותו בידי זקנה אחת לאחותה.³⁸ רואו טוענת שהמיתוס הקדום מבטא בעוצמה רבה את הטענה שכאשר משתיקים באלומות את קולה של האישה היא מוצאת דרכי ביטוי אחרות – למשל הסיפור העממי; היא מספרת את סיפורה באמצעות הטוויה, ומצטרפת לתפקידן המסורתי של נשים טוות. ה"טוויה" בהקשר זה היא גם ביטוי להיגוד סיפורים בתרבויות רבות. האישה, פילומלה, שלחה את הסיפור שטוותה באמצעות אישה אחרת, הזקנה, לאחותה שהבינה מיד את המסר. כלומר, המספרת פנתה אל "אחותה", קודם כול וראשית כול אל הנשים היכולות להבין אותה ולשמוע את קולה גם כאשר הוא מושקע. יש לשים לב גם שאת האריג שלחה פילומלה אל אחותה בידי זקנה – כלומר, בידי מי שמבטאת את המסורת, את דרך הביטוי העממית. רואו אף מדגישה שקולה של פילומלה שהושתק עובר אלינו באמצעות הטקסט של אובידיוס, שהוא גבר. כך אירע גם בסיפורה של שחרזדה שסיפרה אלף לילות ועוד לילה, בסיפורה של המלכה הנבגדת ב"משלי סנדבר" ובעוד הרבה סיפורים, שקולה של האישה נשמר בהם באמצעות טקסטים "גבריים".³⁹ כך מבטא המיתוס של פילומלה את כל מורכבות שנושאים עמם הסיפורים העממים בהיותם ביטוי לקול הנשי.

אם בדרך כלל שמענו מה חשבו משוררים והוגים יהודים בימי הביניים על הנשים בעולמם, ושאלנו אם יש דרך לשמוע גם את קולן של נשות אותה תקופה, דומה שהתשובה לכך טמונה בסיפורת העממית שנוצרה, סופרה ונפוצה בתקופה זו. שלושה עשר הסיפורים שקובצו כאן מתוך כתב יד ירושלים עשויים להיות, כפי שהצעת, מבוא ראוי וממצה למחקר נרחב יותר של נושא זה.

38 פובליוס אובידיוס נזו, מסמורפוזות, מיוונית: שלמה דיקמן, ירושלים תשכ"ה, ספר שישי, עמ' 236-247, 412-674.

39 Karen E. Rowe, "To Spin a Yarn: The Female Voice in Folklore and Fairy Tales", *Fairy Tales*, הערה 4 לעיל, עמ' 53-74.

נספח: סיפורי נשים בכתב יד ירושלים

[1]

יא. מעשה באדם חסיד שהיה רגיל ליתן צדקה ביותר ועשה טובות הרבה וגמילות חסדים עם בעלי תורה ועם כל אדם. והיתה אשתו צרת עין והיו לו ג' אוצרות: אחד של דינרי זהב ואחד של כספים ואחד של פרוטות. וכשבאו אצלו תלמידי חכמים היה נותן להם מן הדינרי זהב. וליתומים ולא למנות היה נותן מן הכספים ולאותן שאין הולכין ללמוד תורה היה נותן פרוטות. והיאך היה מפרנס? כל אדם שהיה לו ה' בנים היה נותן להם דינרי זהב והיה רגיל לעשות כן בכל יום. פעם אחת הלך לשוק. באו תלמידי חכמים ויתומים ולא למנות ולא מצאוהו בביתו. מה עשתה אשתו? נכנסה לבית האוצרות כדי ליתן לחכמים דינרי זהב ומצאה שם עקרבאים. הלכה לאוצר של כסף ומצאה שם נמלים. נכנסה לאוצר של פרוטות ומצאה שם פרעושים. כיון שראתה כך נתיישה לשוב אצלם והיתה יושבת בביתה והם עומדים בחוץ וממתנים לבעל הבית עד שיבא מן השוק ומצאן כשהם עמדי בחוץ. אמר להם: רבותי מה אתם עושים כאן? מפני מה לא נכנסתם? אמרו לו אין דרך ארץ ליכנס אצל אשת איש. נכנס הוא לביתו ומצא אשתו בוכה. אמרה לו, תן לי גטי. אמר לה, למה אמרת כך? אמרה לו, מפני שלא הראית לי ממונך. אמר לה, והלא כל המפתחות בידך. אמרה לו, מסרת לי מפתחות של נמלים ופרעושים ועקרבאים. נכנס הוא ולקח מלא חפניו דינרי זהב ונתן לחכמים, מלא חפניו כסף ונתן ליתומים ולא למנות ומן הפרוטים ליתומים שלא היו לומדים תורה. על זה אמר שלמה ע"ה, אל תלחם את לחם רע עין (משלי כג, ו). אמר הקב"ה, טוב עין הוא יבורך נותן מלחמו לדל (משלי כב, ט).

[2]

יג. מעשה היה בימי שלמה בג' בני אדם שהיו מהלכין בדרך בערב שבת וקידש עליהם היום. אמר זה לזה, בואו ונטמינו ממונינו. והלכו והטמינו הממון. כשהגיע לחצי הלילה עמד אחד ונטל הממון כולו והלך והטמינו לצד אחר. במוצאי שבת בקשו לילך לדרכם. הלכו לאותו מקום שהטמינו ממונם ולא מצאוהו. אמרו זה לזה, אתה גנבת וזה אומר אתה גנבת אותו. הלכו לפני שלמה המלך וסדרו לפניו הדברים. אמר להם, דינכם לבקר במשפט. כשמוע את הדברים היה מצטער ואמר אם אינני דן עכשיו יאמרו ישראל איה חכמתו ובינתו של שלמה. מה עשה? חקר בחכמתו ובבינתו להחזיר להם תשובה היאך לתפוש אותם מתוך דבריהם. אמר להם, לכו וחזרו. כיון שחזרו אצלו התחיל לדבר עליהם ואומר עליהם, שמעתי עליכם שאתם בעלי סחורה ובעלי מלאכה וחכמה ומשפט. עמכם דין אחד אני שואל מכם אשר מלך רומי שלח אלי לשאול ולהקריני בדבר שאירע במלכותו, בתינוק ותינוקת שהיו דרים בחצר אחד והיו אוהבים זה את זה. אמר התינוק לתינוקת, בואו ונעשה תנאי בינינו בשבועה שאם ארסתיך אני מוטב ואם לאו כל מי שירצה לארוס אותך לא תשמע לו אלא א"כ ברשותי. נשבעתי לו בכך. לאחר זמן נתארסה אותה התינוקת לנער אחד כיון שנכנס אליה הנער אמרה לו איני שומעת לך עד שאלך אצל פלוני ואקח ממנו רשות שכך השבעתי לו. מה עשתה הלכה ואמרה לו לתינוק, טול כלי כסף וכלי זהב ופטרונני לבעלי שארסתי לו. אמר לה, הואיל ואת עומדת בשבועתך הרי את פטורה ותהי מותרת לבעלה ולא אקח ממך כלום. לכי ושמחי בחלקך. כשהיו חוזרים בדרך בא לסטים אחד זקן ונפל עליהם ונטל את הנערה ואת כל הכסף ואת כל הזהב שהיה עמהם וגם תכשיטיה כולם ורצה לבא אל הנערה. והתחילה הנערה להתחנן לזקן ואמרה לו, אדוני בבקשה ממך שלא תגיע בי עד שאספר לך דבר אחד, וסיפרה לו כל המאורע מה שאירע לה מראשה ועד סופה. כיון ששמע הזקן כך נשא ק"ו בעצמו ואמר בליבו, מה אותו איש שהיה בחור שעמד בפרקו כבש את יצרו ולא

נגע בה, אני שאני זקן עאכ"ו ועתה אני הולך על שפת קברי. מיד קרא לבעלה והחזיר לו ארוסתו עם כל הממון והלכו לביתם לשלום. ועכשיו שלח המלך רו"מי להודיע איזה מהם משוכח? פתח האחד ואמר, אני משכח את הנערה שעמדה בשכועתה. פתח השני ואמר, משכח אני את הבחור שכבש את יצרו ולא נגע בה. פתח השלישי ואמר, משכח אני את הליסטים זקן שהחזיר כל ממון ולא רצה לנגוע בה ועוד אם חזר את הנערה שעמדה בשכועתה, את הממון למה החזיר? מיד פתח שלמה המלך ע"ה ואמר, מה זה שלא היה אלא לשמע אוזן הרבה אחר הממון שלא ראה מימיו, ממון זה על אחת כמה וכמה. מיד צוה המלך לתפשו ולאיים אותו והודה על הממון והחזירו לבעליו.

[3]

יד. מעשה באדם אחד עקיבא שמו והיה יפה תואר ועשיר הרבה מאוד. ושלח לאדם אחד בשביל בתו ולא רצה ליתנה לו. שלח בשבילה אחד מן התלמידים בעל תורה ונתנה לו. שמע העשיר ונתעצב בשבילה ומרוב אהבתה נפל למשכב שלש שנים. כיון שראה [שהוא] נוטה למות שלח אליה. שלחה לו, וכי זונה אני? אילו הייתי זונה כנעמה אחות תובל קין ואישי היה עני ומדולדל כשמעיה ואבטליון לא הייתי מטמא בשרי מאיש אחר חוץ מבעלי. כיון ששמע אותו עשיר שתק על חליו. לימים נתפס אותו תלמיד חכם בעל של אותו אשה בשביל חוכו בעשר דינר ונחבש בבית הכלא והיתה האשה הולכת אצלו בכל יום ומכלכלת אותו ממלאכת ידיה. יום אחד ירדו גשמים ולא מצאה להשכיר עצמה. הלכה אצלו ואמרה לו, מה יש לי לעשות? א"ל, כתוב בתורה, כל המקיים נפש אחת מישראל אילו קיים עולם מלא (משנה סנהדרין ד, ה). אמרה לו, מה אעשה? א"ל, לך אצל אותו האיש עשיר אולי יתן לך במה שתפרוני. אמרה לו, אין את יודע שהוא היה מבקש ממני ומאבי ומאימי שינשא אותי ולא זמנני הקב"ה אליו, ובשבילי נפל למשכב ושלח לי חפצים הרבה שיוכל לדבר עמי או לראות פני ולהיות עמי ואמרת לי שלא יגע בי אדם אחר חוץ מבעלי שהטהירו (!) לי הקב"ה ועתה אתה אומר לי לך אצלו? אם אלך אצלו אינו מבקש ממני אלא אותו מעשה. מיד קרעה בגדיה והלכה לביתה והמתניתה ג' ימים וג' לילות שלא חזרה אליו ואח"כ אמרה, אלך אצלו ואראהו אם הוא חי או מת. מיד הלכה אצלו ומצאתה שלא היה לא חי ולא מת והוא היה בין חיים למות. אמר, המקום מבקש נפשי מידך. א"ל, למה? א"ל, שאמרת לי לך אצל אותו עשיר אולי יתן לך במה שתפרוני ולא רצית אלא הסכנת בנפשך להמתיתי ותקחני לך. אמרה לו, ווי לך ואלה לך שאתה יודע מה שהוא מבקש ממני ותשלחני אצלו. פטרני והתריני לו ולא יהיה עלי חטא ואלך אצלו ואתה תצא מבית הכלא. אמר, כל עונותיך עלי ולכי אצלו. וצוהו והתפלשה באפר ובכתה ואמרה, אדם זה מסר עצמו בידי ואומר לי לך תזני ופרה אותי ואני מצוה. א"כ הוא עושה שאלך ואזנה ומטמא את בשרי ואפדה אותו, ואעפ"כ אלך אצלו אולי יעשה המקום נס ויצילני מידו. מיד קמה והלכה לביתה ולבשה בגדיה ומצאתה [בשוליים: ס"א ויצאה] ואמרה, ה' אלקי אברהם יצחק ויעקב הצילני מידו ואל יטמאני. מיד הלכה ועמדה ובאתה על פתח בית האיש. ויצאו המסורים וראוהו ונכנסו אצלו ויבשרוהו. ואמרה לו, אשת פלוני עומדת על פתחך. אמר להם, אם אמת אתם אומרים כולכם תהיו משוחררים. יצתה שפחתה וראה אותה ונכנסה ואמרה לו, וודאי היא שעומדת על פתח ביתך. אמר לה, אם אמת את אומרת תהא את משוחררת. מיד נכנסה האשה ועמדה בפניו ואמר לה, מה טיבך? אמרה לו, עשרה דינרין אני מבקשת לפדות את בעלי מבית הסוהר. קרא לעבדו ואמר לו, תן לי הכיס. ונתן לה ק' דינר ואמר לה, תעשה שאילתי? אמרה לו, והלא לא נכנסתי אצלך אלא שאני מסורה בידך כציפור בפה. אלא המתן לי עד שאדבר דבר אחד. אמרה לו, והלא גיליתי לך פני ושמעת קולי שהיית מבקש אותי בחפצים הרבה, ועתה למה אתה רוצה לאבד שכרך מן העולם הזה ומן העולם הבא? שמא אתה עושה המעשה ורע שתתחרט, דע שאין העולם הזה כלום. טול לך עיצה מאמנון ותמר אחות אבשלום דכתיב, וישנאיה

אמנן שנאה גדולה (שמואל ב', יג, טו). אלא שחררני והתירני ואל תטמאיני ואני מנחילך העולם הזה וחיי עולם הבא. כיון ששמע אותו עשיר כן נתחזק וישב על המטה וירד מן המטה ויעמד כנגדה ונשא שתי עיניו ושתי ידיו לשמים ואמר, רבש"ע גלוי וידוע לפניך שחליתי בשביל אשה זו ועכשיו גברתי על יצרי ופטרתיה למען שמך הגדול. ואמר לה, לכי לשלום, הרי את משוחררת. תזכרי לי זכות לפני הקב"ה ליום הדין. מיד יצאת בת קול. והלכה לפדות בעלה מבית אסורים וסיפרה לו כל המעשה ובעלה האמין ולא האמין.

[4]

י"ח. מעשה בהילל הזקן שעשה סעודה לאדם אחד ובא איש אחד ועמד על פתח ביתו ואמר להם, מבקש אני להכניס אשה היום ואין לי פרוטה. מה עשתה אשתו של הילל הזקן? עמדה ונטלה כל סעורתה ונתנה לו והלכה ולשה עיסה אחרת ובשלה אילפס אחר והביאה והניחה לפניו. אמר לה הילל הזקן, מפני מה לא הבאת לנו מיד? סיפרה לו כל המעשה. אמר לה, אני לא דנתך אלא לכף זכות, שכל מה שתעשה אינו אלא לשם שמים.

[5]

מ"ד: מעשה ברבי מאיר שהיה יושב ודורש במנחה ומתו שני בניו במטה ופירשה אשתו סדין עליהן. במוצאי שבת כשבא רבי מאיר מבית המדרש אמר לאשתו, היכן שני בני? אמרה לו, הלכו לבית המדרש. אמר לה, ראיתי בכל המקומות ולא מצאתים. ונתנה לו כוס של הבדלה והבדיל. שוב שאל ואמר, היכן שני בני? אמרה לו, הלכו לכאן ולכאן עכשיו הם באים. מיד הקריבה לפניו לאכול ואכל. ולאחר שבירך אמרה לו, שאלה אחת יש לי לשאל ממך. א"ל, שאל. אמרה לו, קורם בא אחד ונתן לי פיקדון ועכשיו בא ליטול אחזירה לו אם לא? אמר לה, בתי כל מי שיתן לך פיקדון תחזירנו לו. אמרה לו, חוץ מעצתך לא הייתי מחזירה לו? מה עשתה? תפשוהו בבגדיו והעלתו לחרר והקריבתו למטה וראה שני בניו מונחים שם מתים. כשראה כך התחיל לככות ואמר, בני בני המאירים פני בתורתי. באותה שעה אמרה לו, רבי לא כך אמרת לי ליתן הפיקדון לרבו? הש"י נתן והש"י לקח יהי שם ה' מבורך. אמר רבי נחמיה, באותו דבר ניהמתי ושבה דעתו ונתיישרה דעתו ורוחו. לכך יסד הפייט אורי אשת חיל מי ימצא כאשתו של רבי מאיר.

[6]

מ"ח: מעשה ברבי חנינא שנשא מטרונית אחת והביאה לו כסף וזהב הרבה. ובכל יום ויום בעוד שהוא יושב ולמד ועסק בתורה תקנה לו לאכול ולשתות מכל מיני מאכל ומשקה ועבדים ושפחות עומדים לפניו בכבוד גדול. לאחר שאכל אמר, אל תזוה דעתך עליך שכל מה שאני אוכל ושותה לא משלך הוא אלא משל תורתו הוא שכן כתוב, היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה (משלי לא, יא). והיא אמרה לעבדיה ולשפחותיה, בכל יום זה אומר לי לא משלך הוא מה שאני אוכל אלא משל תורת. לא נתקן לו לאכול ונראה תורתו מה היא נותנת לו, איזה מאכל תתקנה לו. נטלה כל מאכל ומשתה שבכית וכסף וזהב והלכה. ובעוד שהיא בים עמר עליה נחשול לטבעה. ואמרו המלחים, אלקי חנינא העלינו מכאן בשלום. ואם תעלינו בשלום נעשיר רבי חנינא ונתן לו מכל מה שיש בספינה. מיד הושיעם הקב"ה ויצאו ובאו כל המלחים והסוחרים ונפלו לפני רבי חנינא ונשקו על רגליו ואמרו לו, קום וטול את שלך ועשרוהו מכל מה שהיה בספינה הן מכסף הן מזהב הן מאבנים טובות ומרגליות ומכל מעדנים שבעולם והביאו לביתו. כיון שעמד מבית המדרש הלך לביתו וראה אותה הטובה מונחת בביתו וביקש עבדיו ושפחותיו ולא מצאם והרגיש בדבר שהיא עשתה כל זאת. מיד צוה והביאו לפניו

מכל מאכל ומשתה והביא תלמידיו כלם והושיבם לפניו. כיון ששמעה כך באתה אליו ונפלה על פניה לפניו ואמרה, ברוך שבחר בהם ובתורתם ויפה אמרת ויפה כתוב בתורתכם, היתה כאניות סוחר ממרחק תביא לחמה.

[7]

נ"א: מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע שעלו לירושלים ללמוד תורה והיו יושבים ערב יום כיפורים. ותלו עיניהם וראו שעמד מלאך אחד שהיה ארכו מן הארץ עד לרקיע [...] בידו חלוק אחד שהיה מבהיק זיוו כחמה ולבנה והיה כולו שלם רק שחסר ממנו מעט. כיון שראהו אמרו זה לזה, לא הראו את זה אלא שהיה חלקינו. כך זה אמר שלי הוא וזה אמר שלי הוא. אז השביעו המלאך וא"ל, משביעים אנו אותך בשם הגדול שתאמר לנו למי זה החלוק? א"ל, חלקיכם גדול מזה ומשובח יותר אלא הוא לאדם אחד ששמו [יוסף] והוא שריו במקום אחד והוא גינאה. מיד הלך אותו מלאך. אמרו שניהם נלך ונראה [...] זה גינאה ומה מעשיו. הלכו שניהם עד שהגיעו לביתו. כיון ששמעו גדולי ה[...] שבאו רבי אליעזר ורבי יהושע יצאו לקראתם ועשו להם כבוד גדול והלכו ביחד לביתו של יוסף גינאה, ומצאוהו שהיה יושב בגנו בערוגת ירק ומלקט עשבים מבין הירק ונשא עיניו וראם ועמד לפניו ונפל על פניו ונשק רגליהם וא"ל, רבותינו למה עברתם על עבדכם והנחתם גדולי המדינה ובאתם אצלי? גלוי וידוע לפני הקב"ה שאין בביתי מה שראוי לכם. א"ל, לא לאכול ולשתות באנו אצלך אלא לשאול דבר אחד באנו. מיד הכניסם אצלו בבית והניח תחתיהם מחצלת של קנים והביא לפניו לאכול ולשתות. ולאחר שאכלו אמרו לו, מה מעשיך? אמר להם, אמת אומר לכם, אבי היה עשיר גדול והמדינה היתה בידו. גרמו עונותי ומת ואבד מירי כל ממונו. גברו אחרים והורישו המדינה והוציאני ממנה, ועשיתי לעצמי גן זה ואני עמל בכל יום, ומה שאני מרויח אני מחלקו ונותן חצי לעניים וממחצהו אחרת אני מתפרנס עצמי ואשתי משתי ככרות והשאר אני נותן הכל לאימי מורתי. אמרו לו, אשריך אשרי חלקך שראינו חלוק אחד שהוא שלך וזיוו כזיו החמה ולבנה ואינו חסר רק מעט. ראה מה שתעשה שתשלימו. לאחר שיצאו ממנו א"ל, (ל)אשתו, אילו רבותינו אם לא היו רואים לך כבוד לא היו באים אצלך, אלא ראה מה נעשה שנמלאהו. א"ל, ביתי אתה (!) ידעת שאין לי כלום. אמרה לו, מכור אותי או תמשכן אותי ומלאיהו. א"ל, בתי מתירא אני שלא אוכל למלאותו. ועוד שאני יודע שאשתי יפת תואר את ולמי שאמשכן אותך יקחך לאשה ויזקק עמך. אמרה לו, נשבע אני לך שלא אזקק לשום אדם רק לך. הלכו שניהם למדינת הים, ומשכן אותה באלף זהובים וחזרו לגינתו ופיזרו אותו ממון לעניים וחכמים וליתומים ולא למנות ולכל עניים שראה שהיו באותו מקום. ואותו האיש שממושכנה אצלו כבדה ואמר לה, השמיעי לי ואתן לך כל מה שאת מבקשת ממני. א"ל, ח"ו איני יכולה לעשות דבר זה שאני בעולת בעל. מיד מסר לה כל מפתחותיו ואמר בנפשו, עכשיו היא שומעת לי. ואעפ"כ לא רצתה. אז מסרה ביד הרועים שלו ואמר להם, הכבידו עליה עול קשה שבכם ושיעבדוה וציערוה עד שתשמע לי ואל תגעו בה כלל. ואותה צדקת היתה בצער גדול ותבעו ממנה בכל יום לעשות דבר זה ולא רצתה ואמרה שנשבע לבעלה שלא תעשה אותו דבר. יום אחד ישבו הרועים לחם לאכול והיא עמדה לקבץ צאנם ועשתה [...]. הם, ואז בא אליהו הנביא לאותו חסיד והלך לאותו מדינה ושאל על אשתו. א"ל, היא אצל פלוני והפקידה לרועים. והלך לשם ומצאם שישבו הרועים ואכלו והיא הלכה לקבץ צאנם. כיון שראה פורש סודר על פניו והלך אצלה ושאלה לשלום. ואמר לה, כמה שנים שהיית בצער? אמרה לו שנים הרבה. א"ל, אם אפדה אותך מצער זה תשמעי לי? אמרה לו, לאו, ואפילו אם תתן לי כל העולם איני עושה דבר זה לעולם ואפילו היו חותכין ראשי. מיד נתגלגלו רחמיו של אותו חסיד וגילה לה פניו. כשראתה אותו הכיריה ונתחבקו ובכו שניהם בבכייה גדולה ומרה עד מאוד. מיד יצתה בת קול ואמר להם, אשריכם צדיקים ואשריכם חסידים ואשריכם

ענונים ואשריכם בני אברהם יצחק ויעקב. יצתה בת קול ואמרה לו, רבי חזור למקומך וראה הנחל שעבר על פתח בית אביך ששם גינוזי בית אביך גנוזים. מיד הניחה והלך לו לבקש באותו מקום, ומצא שם גינוזי בית אביו שהיה בם שלש מאות מוריות של זהב וחזר לאשתו ופדה אותה ועשה לו הקב”ה נס וקנו כל אותה מדינה.

כך הם מזונותיו של אדם שכל מה שאינו חומד את שאינו שלו הקב”ה מרחיב לו את מזונותיו הטובים. שמעו והאזינו לבבכם ליראתו של הקב”ה שהוא אוהב לישראל וצדיקים ההולכים ברום לבבם ביושר ובצדק וכל זמן שהקב”ה רואה שאין אדם חומד אשת חברו הקב”ה מטיל שלום בין אשתו לביןו והוא נותן המיושר וזרע קיימים. וכל זמן שהקב”ה רואה שאין אדם חומד בית חברו הקב”ה מנחילו בתים טובים ומלאים כל טוב. וכל זמן שהקב”ה רואה שאינו חומד שדה חברו ולא עבדו ולא שפחותיו ולא שורו ולא חמורו וצאנו, נותן לו הצלחה בכל מעשיו. ולא עוד אלא אומר הקב”ה, חמדתי בני ועשיתי אתכם סגולה לעצמי וקראתי אתכם מלכים דכתיב ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגו’ (שמות יט, ו) ואני לעתיד לבא אני עתיד לעבור לפניכם כמלך דכתיב, ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגו’ (וועוד לעתיד לבא אני עתיד לעבור לפניכם כמלך, דכתיב, ויעבור מלכם לפניכם וה’ בראשם (מכה ב, יג) ויהיו ישראל נושעים דכתיב, ישראל נושע בה’ תשועת עולמים לא תבושו ולא תכלמו עד עולמי עד (ישעיהו מה, יז). נ”א ישלח לנו גואל לגאלינו כדכתיב, ובא לציון גואל (ישעיהו נט, כ), וכתיב, מאת ה’ היתה זאת [--] זה היום עשה ה’ נגילה ונשמחה בו (תהלים קיח, כג-כד).

[8]

נ”ה: מעשה ויהי בארץ בבל איש ושמו יהויכין ולקח אשה ושמה שושנה והאשה היתה יראת הש”י ובת צדיקים וטובים ויגדלו אותה בדרכי ה’ ובציווי תורת משה. והאיש הזה יהויכין גדול ומכובד היה מכל דורו והיה מתמידים היחודי לביתו כי לא נמצא איש כמותו בעם ה’. והיה לו גינת ביתן בצד ביתו ואשתו שושנה יצאה לגן והלכה בשופי ורחצה בצינעה. ואז מינו שני שופטים זקנים לעמו ובאו בכל יום בבוקר ובערב בבית יהויכין לשפוט את העם. וכשראו אותם זקנים יופיה ויבער לבם עליה לרעה ולקחו תקוותם מן השמים וחלקם מצדוקים, ולא גילו זה מזה סוד רע שבלבם. וכשהלכו לביתם האריכו בדברים זה לזה ומרוב יצר הרע חזרו באותה שעה ולא יכלו לעצור רוחם יותר. אז הגידו זה לזה רוע לב ונתנו עיצה ביניהם להזנותה. והיו מאריכים לה בכל פעם ולא שקט ולא נחה רוחם הרע. יום אחד הלכו כל העם לבית הכנסת והם נשתיירו כמנהגם ולא סרו מרוע מעלליהם ועיניהם מארכים על הרעה. וכשנכנסה שושנה בגן ושתי אמהותיה עמה לרחוץ ותשלח אמהותיה להביא לה שמן לסוך. ואמרו לה, נעלי הדלת אחרי כן יצאו [אמהותיה] (נעלי הדלת). והזקנים נסתרים תוך גינת הביתן וכשפשטה בגדיה לרחוץ יצאו הזקנים ויתפשוה לאמר, שכבי עמנו ואם לאו נעיד עליך שבחור אחד שכב עמך בחדר ודא[גה] ותצערי (!). ותאמר, מה אעשה? איני יכולה לצאת מן האנשים האלה. מוטב לי ואפולה ביד ה’ הצדיק והטוב והגדול הגיבור והנורא מציל ומושיע וגואל חזק ה’ צבאות שמו. מיד צעקה בקול גדול, הושיעני ה’ אלקי מיד הרשעים האלה. והם צעקו והעידו עליה שקר ולקולם באו אנשי הבית ופתחו הדלת ונכנסו בגינת הביתן וראו שהזקנים העידו עליה עידות שקר בזה ותמהו הם וכל אשר להם וכל קרוביה ויודעיה ומכירה כי לא נשמע ולא נראה עליה כזאת. ולאחר שנתקבצו כל הקהל לבית יהויכין כמנהגם והזקנים עמהם, מיד קמו והעידו שראו אותה אשה בגינת ביתן ושתי אמהותיה עמה ובא בחור אחד ושכב עמה ותפשנה היא והבחור ברח. מיד האמינו העם לדבריהם כי נראו הזקנים לעיניים טובים ויראי חטא. שלחו אחר האשה ואביה וכל קרוביה ויודעיה ומכירה והיא היתה מפונקת מאוד ומכוסה בגדים טובים. מיד צעקו בכעס להסיר הבגדים

מפניה מרוב הרהורים הרעות (!) ולשבוע עינים הרעה ממנה. ודנו עליה משפט מות והוציאוה. מיד נשאה עיניה למרום ואמרה, אי דיין אמת שופט צדק עד נאמן, ראה והושיעני ממות שקר ואל אהיה חוטאת בעיני הבריות ואל יתקיימו בי דברי שקר הרשעים. וישמע ה' לקולה וישלח לה ה' מושיע וגואל, ויער ה' רוח דניאל ויצעק ויאמר אל ה', נקמה נא הצדקת הזאת ממיתת שקר. וישמעו העם ויאמרו, מי הקול המדבר? ויאמרו, קול דניאל. והוא היה נער בבית המלך תדיר בהיכלו. וישאלוהו העם, למה תדבר כזאת? ואמר להם, וכי כך ממיתים נפש אחת מישראל בלא חקיקר דין להרוג נפש נקי וצדיק שלא כתורה וכהלכה? שובה אלי ואחקור הדברים. וישיבו האשה וכל העם, ויבאו הזקנים והעם והעדים ויאמרו לדניאל, למה יאמר אדונינו בלי למות כזאת וכזאת עשתה. ויאמר דניאל, שובו, וישונו. ויאמר להם, הפרידו הזקנים זה מזה, ואשאל לכל אחד ואחד בלבד. והפרידו זה מזה ואמר לזקן אחד, אמור לי האמת או אתה מת, והמלאך עומד כנגדו לחתוך ראשו, באיזה עץ מצאתה? א"ל באלון. ואמר דניאל לעם, הרי זה מת שאין אלון בגן. הולך זה במקום אחר ולקח השני וא"ל דניאל, אמור לי זרע קינן שאין אתה מזרע יהודי, שכך רציתם לעשות בארצינו להרוג בעדות שקר הנערה הזאת? עד הנה באנו לקלון ולחרפה ולשבוי ולביזה? הרי אתה מת, ואין בך נפש. אמור לי לפני העם באיזה אילן מצאת את האשה? א"ל, באילן פלוני. א"ל, הרי המלאך עומד לפניך וחברו שלופה בידו לגוררך במגרה במתנך, שאין בגן אילן זה שאתה אומר. והלכו וראו ומצאו כדברי דניאל. כך בא דניאל לעם בחכמתו ויעשו לזקנים כאשר זממו. ומן היום ההוא נתגדל דניאל בעם והודו לה' וכן אבי שושנה ואמה וכל קרוביה ובעלה יהויכין נתנו שבח והודיה לקב"ה.

[9]

סד. מעשה ברבי יוסי הגלילי שהיה לו אשה מרשעת ביותר ומבזה אותו תמיד בפני תלמידיו. אמרו לו תלמידיו, רבי תגרשנה שאינה ראויה לך. א"ל, אינה ראוי לגרשה שהיא בת טובים. פעם אחת היו דורשים הוא ורבי אליעזר בן עזריה. לאחר שסיימו הדרשה אמר רבי יוסי לרבי אליעזר, עלה עמי הבייתה לסעוד. א"ל, כן. כשנכנסו לבית מיד הלכה והטמינה המאכל ונתנה קדירה מליאה קטנית אצל האש. א"ל רבי יוסי, מה יש בקדירה? א"ל קטנית. ומצאה מליאה גוזלות. א"ל רבי אליעזר, והלא אמרת לי קטנית, והיא מליאה גוזלות? אמרה לו: מעשה ניסים הוא שוודאי קטנית היו ונעשו גוזלות. לאחר שאכלו ושתו א"ל, גרש את האשה הזאת שאינה ראויה לך. א"ל, אין לי כתובה ליתן לה. א"ל, אני נתנה לך. וגרשה והשיאוהו אשה אחרת טובה. גרם מזלה שנשאה לסנטר העיר, פי' מושל העיר. לימים נתעורר הסנטר והיתה אשתו מוליכתו בכל העיר ובכל הרחובות חוץ מאחת. א"ל, הוליכני ברחוב של רבי יוסי כי שמעתי עליו שבעל צדקה הוא. אמרה לו, גרשני ואינו הגון שאראה פניו. פעם אחת הגיעו לאותו הרחוב ודיחק אותה להוליכה לאותו רחוב ולא רצתה, והכה אותה ותשא את קולה ותבך. ויבא רבי יוסי הגלילי וירא אותם וירחם עליהם ושם אותם בבית אחד שהיה לו ופרנס אותם כל ימיהם, לקיים מה שנאמר ומבשרך אל תתעלם (ישעיהו נח, ז).

ורבי יוסי הגלילי נשא אשה יראת אלקים ובעלת מעשים טובים, והיה כל ימיה מנהגה שכל ערב שבת היתה מוזגת לו כוס ותופסת בידה עד שבא בעלה מבית המדרש, והיתה נותנת הכוס על ידיו ומברך מיד כדי שלא יכעוס ולאחר מכאן היו אוכלין ושותין. וכשבא זמנו לפטור בא מלאך המות ליקח נשמתו ומצאו יושב וקורא א"ל, שלום עליך רבי. השיב לו, עליכם שלום רבי ומורי. א"ל יוסי, ומה טיבך אצלי? א"ל, הקב"ה שלחני ליקח נשמתך. א"ל, ח"ו לא תקח נשמתך. חזר מלאך המות לפני הקב"ה. אמר, רבש"ע הוא גדול ממני לא אוכל ליקח את נפשו. א"ל הקב"ה, לך לבוש כלי מות ולך אצלו. ועשה כן והלך אצלו. אמרו חכמים על מלאך המות שקומתו מן השמים עד הארץ מכף

רגלו עד קדקדו מלא עניים. מצאו שהיה יושב וקורא. כשראה אותו רבי יוסי נבהל מפניו ונפל על פניו. א"ל, המתן שעה אחת לעמוד. א"ל, עכשיו אני יודע שמלאך המות אתה אעפ"כ איני מתיירא מפניך. א"ל, למה? א"ל, לפי שאני עוסק בתורה וכתוב בה, כי מוצאי מצא חיים (משלי ח, לה) ועכשיו מצאתי והיא תחיה אותי. עמד מלאך המות ונתן ק"ו בעצמו. אמר לו זה הפסוק, אביך הראשון חטא ומליצ'ך פשעו (ישעיהו מג, כז), כי זה אדם הראשון ושלשת אבות, וכששמע הפסוק תשש כוחו וקיבל עליו מיתה. א"ל, הואיל וקיבלו אבותי עליהם מיתה אזי אני מקבל. באותה שעה א"ל מלאך המות, לך צוה לביתך ואני אבא אחריך. הלך והתחיל לצוות את אשתו. אמר לה, בתי תן דעתך עליך איך תכלכלי בעולם הזה. כששמעה כך צווחה ואמרה לו, מה יום מימים? אמר לה בדרך רחוקה אני הולך על כן אני מצווה אותך. כששמעה כך צווחה וצעקה במר בכיה ולא היתה מתנחמת. כשראה כך א"ל, אל תבכי בתי כשם שהייתי מברך בחייך אבא ואקדש לאחר מותי. והלך לעולמו. ובא בערב שבת ומברך ומקדש כמנהגו ולא טועם כלום ונתן הכוס לבניו ביתו ושמעו את קולו. אמר זה לה, זה קול איש. הרי אשתו של רבי יוסי הגלילי יש לה אוהב. מיד הלכו לבית הכנסת ואמרו, כך וכך רבותי היינו עוברים לפני ביתו של רבי יוסי הגלילי ושמענו קול אדם שהיה קורא ונבהלנו מאוד ואמרנו זה לזה נלך ונודיע לרבותינו ונהיה נקיים מעון. מיד הלכו הציבור והביאוה לב"ד. אמרו לה, אמרי האמת ולא תמותי. אמרה להם גלוי וידוע לפני הקב"ה שאיני יודע אדם אחר. אמרו, ומי היה יושב וקורא בביתך? אמרה להם, אספר לכם איך היה המעשה. כשבא ר' ז"ל לפטור מן העולם בכיתי לפניו ולא הייתי מתנחמת. אמר לי, בתי אל תבכי. כשם שהייתי מברך ומקדש בחייך אבא ואקדש לאחר מותי. וכן עשה ובכל בכל שבת ושבת ומקדש. כששמעו כך אמרו, בוודאי משקרת היא. מי ראה אדם מקדש לאחר מותו? אמרה להם, הואיל ואינכם מאמינים לי המתינו לי עד שיבא שבת אחר. והניחוה והלכה לביתה. כשבא ע"ש לא התקינה כלום לצורך השבת והיתה יושבת ובוכה. לערב בא רבי יוסי כמנהגו ולא מצא כלום לצורך שבת והיא בוכה. אמר לה, למה את בוכה? אמרה כך וכך עשו לי ובאחד בשבת עשו עמי תנאי שיוליכני לב"ד לבית הכנסת. אמר לה, אל תבכי ואל תדאגי כלום על זה. באחד בשבת שלחו להביאה. מיד הלך רבי יוסי הגלילי ויגלה להם בבית הכנסת. כשראהו אותו נבהלו נחפזו מפניו ונרעדו ונפלו על פניהם. אמר להם, עמדו והעידו מה שראיתם מאשתי! אין קול ואין עונה. אמר, הוצאתם דבה על אשתי ולא יראתם ועתה אתם מתביישים? ישפוט השם ביני וביניכם. מכאן ואילך לא היא ולא אתם רואים אותי.

[10]

סה. מעשה היה בימי שלמה. יום אחד היה יושב בפלטרין שלו והיו סנהדרין לפניו. אמר להם המלך, שמעתם דבר אחד שפשפשתי בכל העולם ולא מצאתי אלא אדם אחד מאלף מצאתי ואשה בכל אלה לא מצאתי? ואם אין אתה (!) מאמינים אני אבדוק זה הדבר מיד. אמר שלמה איזה בחור שיש לו אשה יפה? אמרו איש פלוני. שלח אחריו והביא אותו לפניו. אמר לו, שמעתי עליך שאדם טוב אתה ורצוני ליתן לך בתי ולתתך שר על כל אשר לי. אמר לו, אני עבדך עשה כאשר תחפוץ. א"ל המלך, אם תעשה לי דבר אחד אעשרך עושר גדול ואת בתי אתן לך. ועתה לך ותהרוג את אשתך ואני אתן לך בתי. א"ל האיש לעשות כציווי המלך. מה עשה? הלך לביתו לפגע באשתו. והיא היתה יפת תואר ביותר והיה לו בנים קטנים ממנה. כשראה שיצתה לקראתו היה מצטער עצמו עליה. אמרה לו אשתו, מה לך שאני רואה את נפשך מתאוננת עליך. מה עשו לך בבית המלך? אמר, הניחני שיש לי דאגה גדולה בליבי, ולא הגיד לה דבר. הלכה אשתו והביאה לפניו מאכל ומשתה והניחה על השלחן ולא אכל ולא שתה אלא היה מהרהר בליבו ואמר, מה אעשה, אהרוג אותה או לא? אכלו ושתי והלכו לחדר לשכב עם בניהם. כיון ששכבו נשתקעה אשתו בשינה. מיד עמד ושלף את חרבו להורגה ומצא

בנו הקטן ישן בין שני דריה והשני ראשו על כתפיה. מיד הרהר בליבו ואמר, אם אהרוג אותה ימותו גם בני קטנים. והשיב חרבו אל נדנה ואמר, יגער בו השטן, שווא שטן נכנס בלבו של שלמה שאמר לי הרוג את אשתך ואומר אני איני מבקש לא בתו ולא עושרו. אפילו יתן לי כל עושרו לא אהרוג את אשתך. הלך וישן על מטתו עד הבוקר. השכים בבוקר והנה שלוחי המלך שלמה באו בשבילו והביאוהו למלך. שאל לו המלך, מהו הדבר שציוויתך? א"ל, אם יתן לי המלך מלא ביתו כסף וזהב לא אהרוג את אשתי ולא עשיתי דבר זה כלל. דחפו המלך בנוזפה. מה עשה המלך? שלח בשביל אשתו בסתר בלי ידיעת אותו איש, והביאוהו לפני המלך. אמר לה, יש לך בעל טוב? אמרה לו, הן. א"ל, שמעתי על יופיך ואהבתי עליך ורצוני לקחתך לי לאשה ולהמליך אותך על כל השרות ולשום עטרת זהב בראשך. אמרה לו, אדוני המלך, כל אשר תחפוץ אעשה. א"ל, איני יכול ליגע בך כי את אשת איש. לך (!) והרוג אותו ואח"כ אשא אותך. א"ל, הן. וחישב לו המלך שלמה, באמת היא הורגת אותו, מה אעשה? עשה המלך סיף של ברזל ונתן לה ואמר, בזה הסיף תהרגי אותו. כיון שראתה שהוא מבריק, סברה חרב טוב הוא של ברזל. הלכה האשה לביתה והסתירה הסיף. כשבא בעלה עמדה וחבקתו ונשקתו. א"ל בעלה, ממה יום מימים? אמרה רוצה אני לשמוח ולשכר עמך. וכך עשה אותו האיש ושתה מאור והלך וישן על מטתו. כיון שראתה שישן עמדה ואזרה חלציה ועשתה זרועותיה ושלפה החרב שנתן לה המלך והתחילה לחתוך את ראשו. והקיץ האיש משנתו והיא היתה עומדת עליו וחותכת גרונו, והיה מבצבץ מה שחתכה מן העור. מיד נתביישה האשה ונדודעזה. אמר לה מה ראית? ואם לא תגיד לי אחתוך את ראשך. אמר לה, כך וכך היה המעשה. וראה את הסיף והשגיח בה והיתה של ברזל. ושתק עד בוקר. ובבוקר באו שלוחים בשבילם והביאוהו אותם (!) אל מלך והיו סנהדרין יושבים לפניו. כשראה אותם המלך צחק ואמר, מה לכם עסקים (!)? א"ל, אדוני המלך אתם עשיתם את הדבר הזה? אמר, היאך הדבר? א"ל הקיצותי ומצאתי אשתי להרגני ואילו היה הסיף של ברזל כבר הייתי אבר מן העולם. אני רחמתי עליה והיא לא רחמה עלי. א"ל שלמה, אף אני אומר שאין לאשה רחמים, לכך לא נתתי לה סיף של ברזל. באותה שעה פתח שלמה לפני סנהדרין ואמר, זהו שאמרתי, אדם אחד מאלף מצאתי ואשה בכל אלה לא מצאתי.

[11]

עב. מעשה ברבי ראובן שהיה צדיק וחכם וישר והיה עוסק בתורה כל ימיו ובליילה וכל הגזירות הקשות הבאות על ישראל ועל אותו הדור היה עומד ומתפלל לפני הקב"ה והיה מבטלן. והיה לו בן אחד והגיע זמנו ליפטר מן העולם. בא מלאך המות ואמר לו, ראובן דבר אחד יש לי לומר לך. א"ל, אמור. א"ל, הגיע קיצו של בנך ליפטר מן העולם. א"ל, אם כך הוא וגזר הקב"ה אותה גזירה בבקשה ממך המתן לי ליום בלבד ואקח לו אשה ואעשה חופתו ואח"כ עשה שליחותו של הקב"ה. א"ל, הרי הוא בידך. והלך מלאך המות למקומו, והלך רבי ראובן ולא דיבר לא לאשתו ולא לבנו ולא לשום אדם בעולם. הלך והשיא לבנו אשה ונתן לו עלה הדס בידו א"ל, בני לך זמן כל בני העיר. היה הולך וזימן כל בני העיר. ובלכתו פגע בו אליהו ז"ל וא"ל, בני יש לי דבר אחד לומר לך. א"ל, אבי אמור לי מה אותו דבר. א"ל, בני הגיע קיצך לפטור מן העולם. א"ל, אם הוא שגזר הבורא איני גדול מן הראשונים אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן. א"ל, אודיעך בני מה תעשה. כשתזמן את כל בני העיר ותשב בסעודה אצל הזקנים אל תטעום כלום אלא יהיו עיניך בדלת, ובשעה שיכאו בני אדם (!) עני שראשו פרוץ ובגדיו פרומים ושערו מוקלקלין דע שהוא מלאך המות ועמוד על רגליך ונפול על רגלי ותשתחוהו ואחזו אותו בבגדו והכניסוהו שיאכל עמך. ואם אינו רוצה לישב עם הזקנים קחנו בחופתך והאכיליהו והשקיהו. וראה בני שלא תניחנו אלא אחזו אותו בחוזק שיכנס ויאכל עמך. הלך לו אליהו ז"ל. בא הבחור בביתו ולא הגיד לו הדבר לא לאביו ולא לאמו ולא לארוסתו. א"ל אביו,

בני זימנת כל בני העיר? א"ל, הן. באו הזקנים וישבו אל השלחן והלך הוא וישב עמם. והיה הבחור מסתכל בדרלת ולא אכל ולא שתה. כשהיו העם באים בא מלאך המות כדמות עני ראשו פרוע ובגדיו קרועים ושערו מקולקל. כיון שראהו מיד עמד מכסאו והלך ונפל על רגליו ותפס בבגדיו וא"ל, מורי, הכנס. א"ל, איני נכנס. א"ל, מורי בא ושב עם הזקנים. א"ל, ח"ו כי עם אילו המלכים אני יושב. תפסו בחוזק וא"ל, אם אין אתה רוצה לישב עם הזקנים בא ושב עמי בחופתי. וישב עמו ועם אשתו בחופתו והביא לו כל מיני מעדנים ונראה לו כאילו היה אוכל ושותה. כשהיה יושב עמו א"ל, בני כשהיו בונים הבית תבן שלו מהיכן לקחתם? א"ל, מבעל הגורן. א"ל, הרי בעל התבן בא ומבקש את תבנו. א"ל, אם הוא מבקש את תבנו יקח אחר כמותו. א"ל, אינו רוצה תבן אחר. א"ל, א"כ ניתן את הבית ונפרפרים (!) את החומר ונוציא את התבן שלו ונתנם לו. א"ל מלאך המות, בני אין בעל התבן אלא הקב"ה והתבן הוא נשמתך ואני הוא מלאך המות. א"ל, רבי ומורי א"כ הוא תן לי רשות ואצא ואראה את אבי ואת אמי. א"ל, לך. הלך ואמר לאביו ולאמו שכך וכך בא מלאך המות ליטול נשמתו. מיד עמד רבי ראובן ומתעטף והיה מתפלל ומבקש רחמים על בנו והיה בוכה כנגדו ומחבקו ומנשקו. יצא ואמר למלאך המות, בבקשה ממך אכנס בחופתי ואנשק את אישתי. א"ל, לך, והלך. הלך ונכנס אצל אשתו ומחבקה ומנשקה וא"ל, תהי יודעת שבא מלאך המות ליטול נשמת. א"ל, עמוד כאן ואני אצא ואדבר עמו. יצאת ואמרה לו, מורי באת ליטול נפש בעלי? א"ל, הן. א"ל, א"כ למה נתנה תורה, והכתיב כי יקח איש אשה חדשה וגומר? א"ל, המתן ואני עולה לרקיע אצל הקב"ה אולי יעשה למען שמו הגדול הגיבור והנורא. עלה מלאך המות לרקיע ומצא מלאכי השרת מבקשים עליו רחמים ואמרו, רבש"ע על כל גזירות קשות הבאות על ישראל אותן בא ומתפלל לפניך והיו בטיילים ועכשיו עשה למען שמך הגדול ורחם על בנו והצילו מיד מלאך המות. מיד בא מלאך המות ואמר לפניו, רבש"ע כך וכך אמרה לי אשתו. מיד נתמלא רחמיו של הקב"ה ונהפך גזר דינו להוסיף על שנותיו ע' שנים כנגד שבעה ימי החופה, שנאמר רצון יריאיו יעשה.

[12]

עג. מעשה באדם אחד ששאל בן מהקב"ה ונתן לו ולמדו תורה ביותר, ואח"כ מת האב. לימים אמרה לו אמו, בני קח ממון של אביך ולך בסחורה. לקח הבן הממון והלך בסחורה. ראו אילו גזלים ואלו חמסים. כשראה כך לא לקח כלום. בא בביתו. אמרה לו אמו, בני למה לא סחרת? אמר לאמו, אין אומנות זה כשר. כשהיה מדברים הבן והאם היו מוציאים אדם לקבר. אמר הבן לאמו, אצא ואגמול חסד עם היוצאים. יצא ובחזירתו ראה אדם אחד שהיה חורש בצימדו והיה נותן הספר על המחרישה והיה חורש וקורא. בא הנער וראהו. א"ל, שלום עליך רבי, והוא היה אליהו ז"ל. א"ל הנער, מה זה אומנות שאתה עושה עליך רבי? א"ל בני, אני חורש שנאכל ונשתה, אני ואשתי ובני ובנותי עניים ואביונים ועופות השמים. א"ל, הרי אומנות שאני מבקש. א"ל, מה אתה מבקש שנתן לך? א"ל, התורה נתן לי הקב"ה ועכשיו אני מבקש לישא אשה יראת אלקים. אמר לו בני לא נמצאו אלא שלש נשים בעולם אשת חיל, אילו שתיים במזרח וחנה במערב והיא שמורה לך ומאותו המקום. היה מהלך ג' ימים למקומה. לקחו בכנפיהם והוליכה שם בשעה קטנה, העמידו והלך אליהו ז"ל ואומר לה, מה את אומרת אם נשא לך? אמרה אם מ"ה יצא הדבר יעשה. מיד הביאו את הבחור וזיווגו ועיטרו והיה יוצא ובא כרוק. וביום השביעי לחופה בא אליהו ז"ל ומצא אותו שהוא שוחק עם הכלה. א"ל, הנתחת תורתך ושכחת אותה. חיך תחת שבעת ימי החופה תמני עבד ז' שנים. יצא אליהו ז"ל והניחו. התחיל הבחור בוכה וסופד. א"ל הכלה, אדוני מפני מה אתה בוכה? שמא איני (נשיגה?) בעיניך או אם אתה חסר ממון או כלום הרי כולם לפניך או שמא אתה על אמך אתה מצטער ובוכה, נלך אצלה. חבשו חמורים ולקחו עבדים ושפחות והלכו להם וכשהיו באים בדרך פגע בהם נהר גדול. אמרה האשה, נשב ונאכל. ישבו

לאכול. עמד הבחור והלך בנהר לרחוץ. בא אליהו ז"ל ולקחו בכנפיו והוליכו למקום רחוק ומכרו לעבד. המתינה האשה שעה אחת ושתיים ולא בא. הכירה וידעה ונתנה הודיה להקב"ה, אמרה לעבדיה, הרי אני רואה שדה זו עושה חטים בנו בו כרך ובתים ונזרע ונבצר (!) חטים שאני יודע שעתיד לבא רעב בארץ וכאן עתידות לבא לסחור כל הארץ. מיד עשו כן והיו באים הכל וסוחרים. לאחר חמש שנים בא הבחור ואדונו עמו, והבחור חובל שקים היה. והיא היתה שואלת לכל אדם שמותם. כיון שראתה הבחור אמרה לאדונו, תן לי הנער שאוכל בביתי עמי. לקחה אותו ושאלה אותו ואמרה לו, בני מה שמך? א"ל, כך וכך. מיד הכירה אותו ואמרה, אני שפחתך ואתה בעלי. עמדה וחבקה ונשקה אותו ובכה עליו ואמרה לו, ספרי לי ואיך אירע לך? סיפר לה כל המאורע וא"ל, ביתי עדיין אין לי אלא ה' שנים שעברו ועדיין חסר לי ב' שנים. מיד האכילתו והשקתו והתחילה לבכות ואמרה לו לך לאדונך לשלום. והלך לו לאדונו והיא לא צעקה ולא צווחה ולא סרחה אלא נתנה הודיה להקב"ה. הלך ועשה עוד שתי שנים ואח"כ בא אליהו ז"ל ולקח הבחור בכנפיו והוליכו לאשתו ואח"כ לקח הבחור את אשתו ואת עבדיו והלך לאמו ומצאה בחיים, ועליה הכתוב אומר אשת חיל מי ימצא.

[13]

עט. מעשה באדם אחד שהיה עני ביותר, ובכל יום ויום היה משכים עצמו לעבוד אדמה. יום אחד בא אליהו ז"ל וא"ל, שבע שנים גוזר עליך המקום, אם תרצה אותם עתה או בשיבתך? א"ל, אתה אדם קוסם קסמים ואני אדם עני ואין בידי כלום ליתן לך שכרך. המתן לי עד למחרת. למחר חזר ואמר לו בן אדם, שבע שנים גוזר עליך המקום טובות, תרצה עתה או בזקנותך? א"ל, אתה קוסם קסמים ואין בידי ליתן לך כלום. וכן עשה לו ג' פעמים, ופעם ג' אמר לו, וכי לא אמרתי אתמול שאתה קוסם קסמים, מפני מה אתה מבטל אותי ממלאכתי? א"ל אליהו ז"ל, אמרתי לך שתקחם ג' פעמים אם תקחם מוטב ואם לאו לא יבאו לך לעולם לא עכשיו ולא בזקנותך. א"ל, בבקשה ממך המתן לי מעט כאן עד שאשאל לאשתי. א"ל, לך. הלך לביתו ואמר לאשתו, כך בא לי בן אדם ואמר ז' שנים טובות יתן לי הקב"ה. אם היית רוצה אותם עכשיו או בזקנותך, ואמרתי לו אתה אדם קוסם קסמים ואני אדם עני ואין בידי כלום ליתן לך שכרך ועכשיו אמר לי אם אקח אותם מוטב ואם לאו לא יבאו לך לעולם. אמר לאשתו, מה את מייעצת? אמרה לו, לך וקבל אותם עכשיו. א"ל, עכשיו אני בחור ויש לי כח לעבוד, אך מה רצונך יהא. הלך ובא אצל אליהו ז"ל וא"ל, אקבל אותם עכשיו. א"ל, לך לביתך וא"ל, באיזה צד אעלה לביתי, הרי כבר נתבטלתי ממלאכתי ואפילו פשוט לקחת בו עשבים אין לי. באיזה פעם אלך לביתי? א"ל אליהו ז"ל, לך לביתך וסמוך על בוראך שכבר עלה זכרונך לברכה. כיון שבא לביתו יצאו בניו לקראתו ואמרו, תן לנו לאכול. נשמט מהם ובא לבית ומצא הבית מלא כל טוב. בא אצל אשתו ואמר לה, עמדי וראי מה עשה לנו הקב"ה. עתה בא לנו הטובה שאמר לנו אותו האיש. ושמחו שמחה גדולה ונתנו שבח והודיה להקב"ה. והיתה אשתו חכמה ואמרה, איני מניחך ליהנות מטובה זו עד שתשכיר לי סופר אחד שישב על פתח ביתי ויכתב כל מה שתתן לעניים מממון זה. הלך ועשה כל מה שאמרה לו אשתו והשכיר סופר אחד והושיבו על פתח הבית וא"ל, ראה כל מי שיבא אצלך לבקש ממך דבר, אם דעתו לרכוב הרכיבהו ואם דעתו בגדים של משי הלבישיהו ואם הוא רוצה פרנסתו פרנסיהו, ועשה לכל אדם כפי שאלתו כרכתיב, מלוה ה' חונן דל. ועשה כן שבע שנים. כיון ששלמו השבע שנים השכימו ומצאו עצמם ערומים ואפילו כסות שעל צווארם לא מצאו. כמו שבא להם במהירות כך הלך במהירות. התחיל לבכות ואמר לאשתו, וכי לא אמרתי לך שיהיו ז' שנים בזקנותי טובים יותר? עכשיו מה תהא עמנו כבר שמעו כל העולם שהיינו עשירים גדולים עכשיו היאך אני הולך לבקש פרנסה מהם? ועוד התפנקתי ואין בי כח לעשות מלאכה עכשיו נמות אנו ובנינו ברעב. מיד עמדה והלכה לבית מדרשו של רבי חייא בטבריא ואמרה לו, ח"ו

שכתוב בתורה דבר שאין בו אמת. א"ל, ח"ו אין בתורה אלא דבר אמת. א"ל, מה טיבך שאמרת לי כך? אמרה לו שכתוב בתורה מלוה ה' חונן דל, והלוואה גדולה הלוויתי להקב"ה ועכשיו אני ובני מתים ברעב. א"ל, לכי והביאי הכתבים האילו ופשטי אותם על הגג. ובעת קריאת הגבר עמד על רגליך לפני הקב"ה על הגג ואמרי לפניו דבריך. הלכה ועשת כן ובעת קריאת הגבר עמדה לפני הקב"ה ואמרה לפניו, רבש"ע כתבת בתורתך מלוה ה' חונן דל והרבה טובות עשית עמנו. ועכשיו גלוי וידוע לפניך מעשינו ואין פתחון פה לנו לדבר לפניך מפני בושה וכלימה. יהי רצון לפניך ה' אלקינו שתרחם עלינו למען שמך. יצאת בת קול וא"ל, הלוואה זו אשר הלווית להקב"ה בעולם הזה אתם מבקשים או לעולם הבא? אמרה לפניו רבש"ע רחם עלינו ולא נאבד בעולם הזה. באותה שעה צוה הקב"ה לאליהו ז"ל לפרנסה פרנסה טובה כל ימיהם בעולם הזה, ולעולם הבא אין שיעור למתן שכרן שעתיד הקב"ה ליתן להם לכך נאמר, מלווה ה' חונן דל.

אוניברסיטת תל אביב